TIJDING 2008-2

Kroniek van de heemkundekring Het Zuidkwartier

TIJDING 2008-2

INHOUD:

EEN DORP VOL CAFEETJES, DEEL 10,
OSSENDRECHT AAN DE SCHELDE 2
PAGINA 3

JET EN JAN
PAGINA 22

DE COMMISSARIS OP BEZOEK IN PUTTE
PAGINA 30

INTERVIEW MET LOUIS V D BERGH
PAGINA 40

OVVENIERE
PAGINA 44

HET BEELDJE
PAGINA 46

ANDERE TIJDEN
PAGINA 54

VOGELEN
PAGINA 57

Voorwoord

U heeft het intussen - na zo'n negen afleveringen - al wel in de gaten waarschijnlijk dat de serie 'een dorp vol cafeetjes' niet alleen over de cafeetjes van Ossendrecht gaat, maar dat ook woningen, boerderijen, enz., die per ongeluk géén cafeetje zijn geweest in de loop van hun bestaan(!), en passant worden besproken door Jac van den Bussche. Zo zien we een groot deel van de Ossendrechtse geschiedenis voorbijkomen. Deze keer nemen we nog wat boerderijen uit de polder mee en het grensgebeuren aan de Langeweg met alles daaromheen.

Onze heemkundekring doet mee aan een schoolproject geïnitieerd door de provincie om onze kinderen meer vertrouwd te maken met de geschiedenis van hun eigen heem. We gaan daartoe zo'n honderd jaar terug in de tijd. We lichten er een werkstuk uit speciaal geschreven op Putte door Jeanette van den Berg-Buijs. Lees vanaf pagina 23 de verhalen van Jet en Jan in Putte. Datzelfde Putte wordt door de Commissaris van de Koningin van Noord-Brabant in die tijd in zijn 'logboek' van een andere kant belicht.

In het interview van Adrie Dobbelaar vertelt Louis vd Bergh over zijn werk op Aviolanda en zijn band met de heemkundekring.
Intussen wordt er in het dialectverhaal Ovveniere flink geschoffeld.

In het jaar van het religieus erfgoed en cultuur past het verhaal Het Beeldje op p. 44. Goed, het is dan wel geen gebouw dat beschermd moet worden, maar toch wel een mooi kunstwerk met een interessante geschiedenis, verteld door Jac van den Bussche.

In een vervolg op het thema onderwijs in de vorige Tijding beschrijft Riet Hautvast-Daalmans op pagina 54 hoe zij dit hier beleefde als leerlinge en lerares.

Corné Brugman laat in zijn column zien hoe wij in ons heem met de natuur omgingen.

Inhoud:

- Voorwoord, *redactie*.....p. 02
- Een dorp vol cafeetjes, deel 10, *Jac van den Bussche* .....p. 03
- Project "Jet & Jan" + bezoek aan den Aanwas, *Carolien Withagen-Gijzen*.....p. 22
- Op stap met Jet en Jan - Deel 1, *Janneke Kingma /Jeanette v.d. Berg-Buijs* .....p. 23
- Hoe komt Jet aan die gulden? - Deel 2, *ditto* .....p. 27
- De commissaris op bezoek, *Brabants Historisch Informatie Centrum Den Bosch* .....p. 30
- 40 jaar luchtvaart en 30 jaar heemkunde,
  interview met Louis van den Bergh, *Adrie Dobbelaar*.....p. 40
- Ovveniere, *Jan Luysterburg*.....p. 42
- Foto van de fotowerkgroep, *Ed Prop*.....p. 43
- "Het Beeldje",*Jac van den Bussche* ..... p. 46
- Reactie op Tijding 2007-2, *Riet Hautvast-Daalmans*..... p. 54
- Andere tijden, *Riet Hautvast-Daalmans* .....p. 54
- Van vroeger en nu: vogelen, *Adrie Dobbelaar* .....p. 57
- Inlichtingen en adressen, *redactie*.....p. 60

EEN DORP VOL CAFEETJES (deel 10)

door J. van den Bussche

OSSENDRECHT AAN DE SCHELDE 2

Aanleg Rijksweg No 4

Met de aanleg van een autobaan Antwerpen – Zeeland werd in 1990 een nieuwe en kortere verbindingsweg gerealiseerd ter ontlasting van het wegennet door de dorpen van de Zuidwesthoek. Geen watervloed nu, maar niettemin ook een 'ramp' omdat het een aantasting is van dit historisch met klei-afzetting gevormd gebied. Door de eeuwen heen werden hier bedijkingen en inpolderingen uitgevoerd. Van 1651 tot 1860 kregen de Noord- en Zuidpolder, Oude en Nieuwe Hinkelenoord, de Nieuwe Zuid-, Kabeljauw- en Vijdtpolder de vorm zoals we die nu nog kennen. De nieuw ontworpen weg, met daaroverheen viaducten die het polderlandschap en de bedrijvigheid verbinden, is zeker geen fraaie invulling van bovengenoemde polders.

De werkgroep toponymie van de heemkundekring gaf aan Rijkswaterstaat de volgende gepaste streeknamen: 'de Hinkel' viaduct over de leidingstraat, 'Bolbaken West' - 'Bolbaken Oost' viaduct A58 en de parkeerplaats 'Het Scheld'; 'De Cromvliet' en 'Het Schippershuis' de viaducten over de A4.

Het gevolg was dat door deze laatstgenoemde brug ook het enig overgebleven café in dit poldergebied moest verdwijnen. Een groot verlies als rustplaats voor het fiets- en/of wandeltoerisme in het thans zo gespleten aanwaslandschap.

Ten oosten van de grote verkeersweg is nu de monumentale hofstede, die dateert van de helft van de 18de eeuw, wat moeilijker te bereiken. De stee is opgebouwd in ijselsteen, verfraaid met smeedwerk en dito brug. Hier woonden en werkten de boerenfamilies

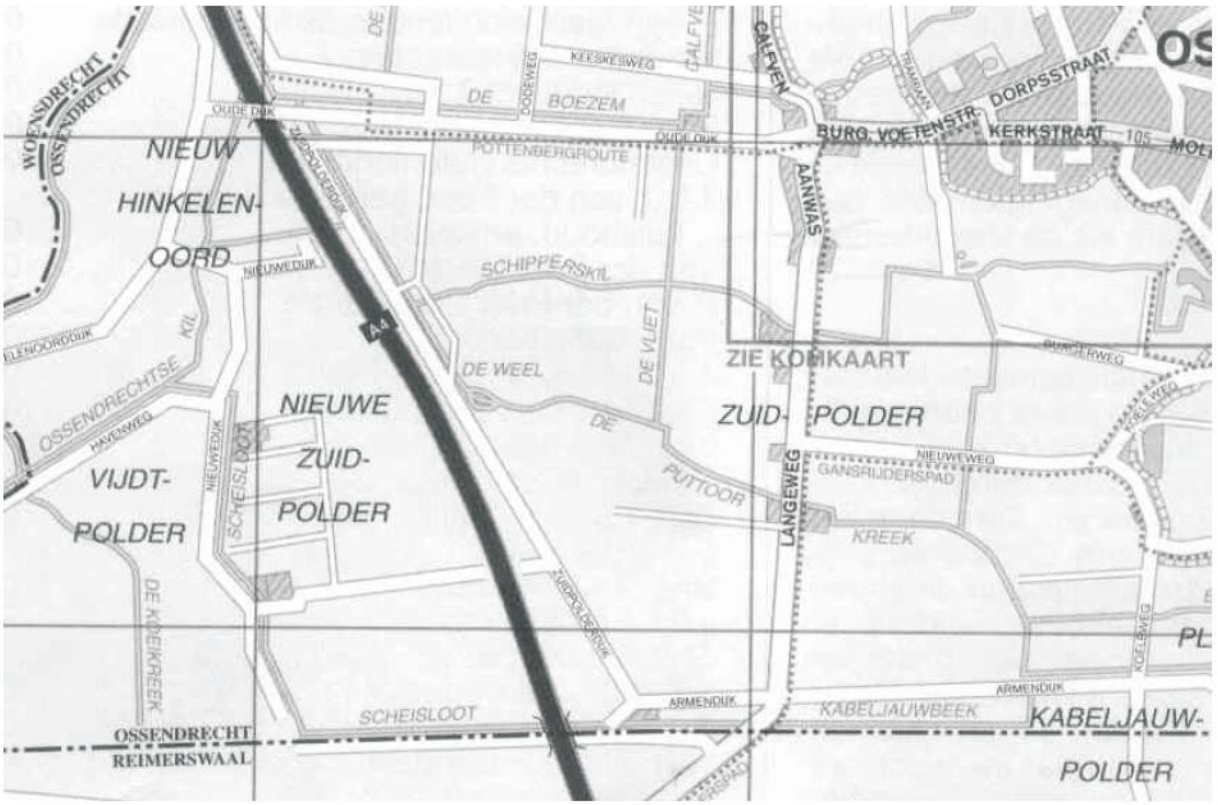

Uitsnede van Suurland-Falkplankaart van gemeente Ossendrecht

Boven: de boerderij van Melsen-Jansen. Later komt zoon Anthoni Melsen- (x Jansen) op deze oude stee en voor zijn broer Jacobus Melsen- (x Willemsens) wordt aan de rechterzijde een nieuwe boerderij gebouwd. (Foto pagina hiernaast boven) Hieronder het werkvolk dat ze hadden. Ze zijn veelal vervangen door machines. Pagina hiernaast onder: de boerderij van Van Meir.

Noteltiers en Willemsens en tot heden drie generaties Van Meir.
Aan de westzijde van de weg, in de Nieuwe Zuidpolder, is in 1817 een Franse hofstede met binnenplaats gebouwd, waarvan op 1 juli van dat jaar de eerste steen werd gelegd door Eduard Joseph Heijvaert en mejuffrouw Justina Johanna Augusta Vijdt. Hier woonden vervolgens de families Melsen en Jansen.
Voor de zoon, Jac Melsen, is later in deze polder een boerderij bijgebouwd, waar na hem nu de derde generatie Willemsens deze hoeve bewoont.

HERBERG DE KABELJAUW

Tussen de Nieuwe Zuidpolder van Ossendrecht en de Noordpolder van Zandvliet stroomt de Kabeljauwbeek, die was ontstaan na de dijkdoorbraak van 1682. Meestertimmerman Van Elsakker uit Zandvliet bouwde in de aangelegde dijk een geheel uit hout bestaande sluis als verbinding tussen polder en kil, welke de bijpassende naam 'Sluiskil' verkreeg. Op Ossendrechts grondgebied werd later een boerderijtje tegen de dijk gebouwd, waarin een herbergruimte was voorzien van 35m², ingericht met den toog [of buffet] met tapkraan en ver-der gerief, vijf tafeltjes, twaalf stoelen, een opkamertje met logeerbed en evenzo een zelfde slaapruimte op de *koeben* (zoldertje boven de koestal).

Zo was anno 1820 de accommodatie van de polderstaminee, gelegen aan de onverharde weg naar Zandvliet.

Nadat België onafhankelijk was geworden, plaatste men in 1843 bij bovengenoemde sluis een grenspaal en werd de Kabeljauwbeek de 'meet' tussen België en Nederland. Een historisch stukje grond, dat uiterste puntje van de Zuidwesthoek, waar door de eeuwen heen soldaten van verschillende nationaliteiten paraat hebben gestaan, maar ook het nodige verderf zaaiden onder de bevolking.

Dit verderf sloeg op de door hen meegebrachte geslachtsziekten, maar waarschijnlijk omdat het een taboe was hierover te praten, sprak men van de varkenspest; dat kon niet kloppen, want die varkens waren inmiddels allemaal al door diezelfde soldaten verorberd.

Als een smeekbede om voor verder onheil gespaard te blijven, deden de dorpelingen de belofte een bedevaart naar Onze Lieve Vrouw van de Hagelberg in Berendrecht te houden. Deze processie wordt nog jaarlijks op 8 september, de geboortedag van Maria, ondernomen en passeerde vroeger herberg *De Kabeljauw.*

Vanaf eind jaren dertig van de vorige eeuw nam de Berendrechtse begankenis het nieuw stukje weg [via het gat van den dijk] rechtstreeks richting Zandvliet.

Herberg De Kabeljauw met de Kabeljauwbeek

In dit grensgebied speelden zich in bepaalde perioden duistere praktijken af. Er werd veel gesmokkeld en de douane kneep voor sommigen een oogje dicht. Omkoperij? De activiteiten spitsten zich toe tussen politie en personen die clandestien de grens wilden passeren. Meer nog was het een spel dat gespeeld werd tussen douane en smokkelaars.

Op het eerdergenoemde boerderijtje woonden in den beginne Adriaan Feusels uit Stabroek en de Ossendrechtse Cornelia Couwenberg. Een kleine boer met een groot smokkelverleden, dat vaak wel wat opbracht. Echter niet in juni 1805 tijdens de Franse bezetting. Toen probeerden ze met paard en kar 12000 stuks linnen doeken, komende uit de Oost-Indiëhandel, 's morgens om half zeven bij *De Kabeljauw* af te zetten voor latere doorvoer naar Antwerpen. De Franse soldaten grepen gelijk in en met geweld volgde inbeslagname en een rechtstreekse boete van 100 gulden. Ten tijde van het totstandkomen van de Belgische onafhankelijkheid gingen er ook nog veel speciale producten vanuit Nederlands-Indië de meet over; dat lag allemaal goed in de markt en vulde de portemonnee van het boerke op de grens.
Er werd veel aan de Belgische kant gepatrouilleerd en mensen mochten alleen met speciale toestemming de grens passeren. Voor een vlucht naar Nederland, hoe spookachtig ook in de donkere nacht,

was er via de Kabeljauwpolder veel kans van slagen. Het leven aan de grens kende voor deze boer geen uitzondering. Zijn vrouw overleed in 1840, maar hij bleef daar verankerd tot zijn dood in 1848.

Wilhelmus Kuijlen uit Woensdrecht en Cornelia Rommens uit Zandvliet huwden, misschien door deze grensomstandigheden, niet in háár dorp maar te Woensdrecht en zij werden de nieuwe bewoners op *De Kabeljauw*. Waarschijnlijk woonden haar ouders, Cornelius Rommens en Anna Catharina Kuijlen, bij hen in. En de jonge boer .....hij ploegde voort. Een nieuwe situatie ontstond toen hun zoon Johannes Franciscus en diens vrouw Agatha Appolonia van Bekhoven in 1852 de hoeve overnamen.
Een nieuwe woning werd ter plaatse in 1856 gebouwd. [zie foto's]
De gouden tijd van winstgevende smokkel was voorbij, maar handel en transport leefden op. Zoals reeds vermeld was de aanleg van de grindweg richting Zandvliet tot aan herberg De Kabeljauw voltooid. In 1860 werd naar wens en noodzaak bij Koninklijk Besluit een grensbelastingkantoor gebouwd.

Doordat België niet voor samenwerking was, kwam het op Nederlands grondgebied aan de Langeweg, een behoorlijk eind van de grens af.
De nieuwe verbinding naar Antwerpen was met paarden- of hondenkar een uur korter dan via Putte, eventueel bezoek in de herberg niet meegerekend uiteraard!
Op de nieuwe tapvergunning van 1904 staat vermeld dat de herberg *De Kabeljauw* toebehoorde aan Gerard Jansen uit Reusel en de Ossendrechtse Johanna Swagemakers.
Daarna nam de vluchteling Cezar Bontinck, een nogal veelbesproken figuur, het over. Deze handelde er ook in schapen, stro en wat de negotie te bieden had in oorlogstijd, maar keerde toch weer terug naar Hamme.
Johan Baptist Damen, bijgenaamd Krabak, was van 1922 tot 1926 caféhouder van *De Kabeljauw* en daarna Armand de Smet tot 1929. Aangenomen mag worden dat hij de laatste herbergier was in De Kabeljauw, want de volgende bewoner was boer Eugène Melsen uit de Nieuwe Zuidpolder, die het na enkele jaren weer verkocht aan de familie Toon de Lie, landbouwer en strohandelaar.
Vanaf 1947 had Leon van der Heijden - Jansen er vele jaren als boer zijn werkterrein. Hierna ging het over op zijn zoon Tom, die het uiteindelijk weer verkocht. Nu is het met zijn grote opslagruimte omgevormd tot een uienverwerkend bedrijf onder de naam Snebo [Snepvangers - Bogers].

Tramstation en douanegrenskantoor ineen

Het tramstation

In 1862 kwam er een industriële doorbraak in Bergen op Zoom en stichtte de Belg Felix Wittouck er een suikerfabriek. Er waren natuurlijk wel voorzieningen nodig voor teelt en aanvoer van suikerbieten uit diverse richtingen.

Een beknopt transportoverzicht

1863 aanleg van de spoorlijn Bergen op Zoom - Roosendaal - Breda.
1872 aanleg van de spoorlijn Bergen op Zoom - Vlissingen.
1874 Goede berichten: werkgelegenheid in Bergen op Zoom in de suikerindustrie:
325 mannen, 92 vrouwen, 73 jongens en 23 meisjes aan de slag.
In bedrijf genomen: 16 stoommachines en 13 stoomketels.
Met zware ossenkarren werden bieten aangevoerd vanaf het eiland Tholen.
1873-1895 Crisis in de landbouw; de vraag naar suikerbieten nam toe.
1879 Eerste stoomtramrit in Nederland tussen Den Haag en Scheveningen. Drie jaar later,
1882 op 13 september, eerste stoomtram met suikerbieten Tholen-Bergen op Zoom.
1884 op 24 mei Koninklijk Besluit voor oprichting van de maatschappij Buurtspoorwegen.
1886 begonnen de werken en de grondaankoop bij de grens te Ossendrecht voor de bouw van een TRAMSTATION met daarin ondergebracht een nieuw DOUANEKANTOOR.

Er waren twee opties tot realisatie:

De oude weg Ossendrecht - Zandvliet voerde langs de Armendijk richting herberg *De Kabeljauw,* daarna links over de beek tot aan de grenspaal, vervolgens rechttoe rechtaan naar Zandvliet. Dat zou een hele 'ommezwaai' worden voor de aanleg van een tramspoor. De tweede optie was een doorsteek van de Armendijk met een breedte van vijf meter met veiligheidsvoorziening, die bestond uit een aan beide kanten van de doorsteek gemetselde muur met sponning, waarin bij hoge waterstanden eikenbalken konden worden geschoven.

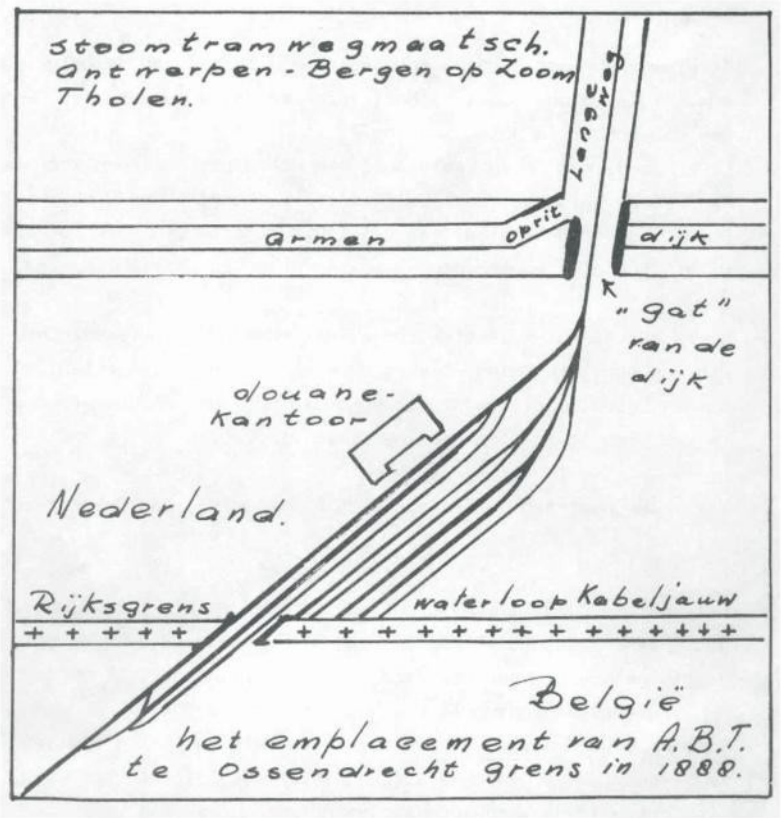

Het tweede voorstel werd aangenomen onder de naam "Het Gat van den Dijk".
Tramspooremplacement en -gebouwen werden aan de zuidzijde van de dijk geplaatst, waar gronden aangekocht werden van de Belgische Johanna Maria van Linden, rentenierster uit Antwerpen en gehuwd met Gustaaf Adolf Mols; Jan van Raamsdonk, burgemeester van Beveren; Emanuel Geelhand, rentenier uit Antwerpen en de familie Bouwens.
Tot chef van beide tramstations, zowel Ossendrecht als Zandvliet, werd de Belg P.J. Janssens benoemd, later voor

Tekening/montage uit de film van John van Dooren

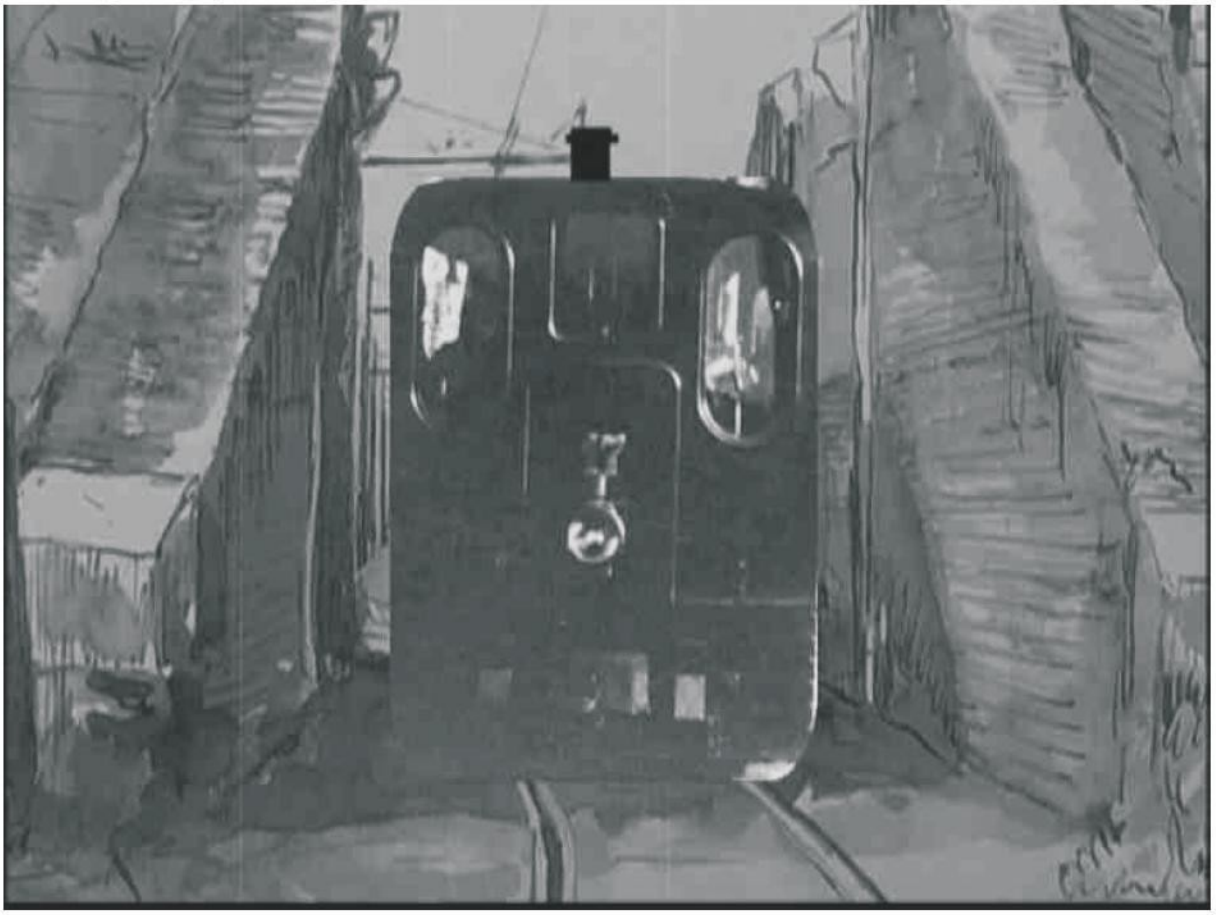

Douanekantoor en tramstation in de Kabeljauwpolder

Ossendrecht opgevolgd door J.A.D. Jimkes uit Bergen op Zoom. Van Kaam, de beheerder van het douanekantoor vanaf 1860 in herberg De Nieuwe Ketel werd nu café- /pensionhouder én wisselwachter van dit tramstation, dat diende voor vracht- en personenvervoer.
Dit laatste was niet het hoofddoel, met uitzondering van de tientallen Nederlandse pelgrims, die jaarlijks op 8 september ter bedevaart trokken naar Berendrecht. De weduwe Van Kaam was tot op hoge leeftijd gastvrouw op de statie. De eerste rit en officiële opening van de stoomtram A.B.T. Antwerpen-Bergen op Zoom-Tholen was in 1888. De maximum snelheid van de tram was 35 km per uur. Voor enkelen te snel; zij hebben het niet overleefd.
Bezetting van de douanepost: hoofddouane voor België was J.Engels; voor Nederland werd dat Gerard van de Ven uit Den Helder. Zijn zoon zou later gemeentesecretaris en burgemeester van Ossendrecht worden.

Nog een bouwwerk

Joseph Philips en Antoon van Aarts uit Ossendrecht en J.B. v.d. Eijnden wonende te Bergen op Zoom bouwden nog een weegbrug aan het stationsemplacement die op 8 september 1908 voor de suikerbietenhandel in gebruik werd genomen onder de naam 'cul de sac' [weegbrug aan 'doodlopende weg']. Daarvoor tekende Louis Melsen uit de Nieuwe Zuidpolder namens de aandeelhouders.
Verdere gegevens hierover zijn te vinden in Tijding 1994-1.

Grenskantoor verwoest

Vanaf 1934 kwam er naast de stoomtram ook een busdienst onder de naam B.B.A. [Brabantse Buurtspoorwegen en Autodiensten]. Iets geheel nieuws voor het dorp, een personenvervoer over

de weg Bergen op Zoom - Ossendrecht met diverse haltes op Calfven, de Aanwas, het Hondseind en station Kabeljauw.
De stoomtram voor goederen- en personenvervoer werd in 1938 opgeheven. Vanaf de beginjaren dertig werd dit vervoer overgenomen door vrachtwagens en busdiensten.
Op het einde van de Tweede Wereldoorlog werd het monumentale grensstation getroffen door een Duits geleideprojectiel de V-1 genaamd, waarna volledige afbraak volgde.

Zigeuners op de vlucht

Eind jaren dertig van de vorige eeuw braken er in Europa moeilijk tijden aan voor zigeuners. Vluchtend voor een angstig toekomstbeeld kwamen ze met hun woonwagens ook bij de Kabeljauw de grens over, maar werden teruggestuurd. Via binnenwegen lukte het soms de meer beschutte bospaden te bereiken. Maar er was geen pardon. De douane kon dit alles niet alleen aan en ze kregen versterking van de marechaussee. Dit vergde extra huisvesting en de aannemers gebroeders Smout stelden hun bouwkeet ter beschikking als tijdelijk onderkomen voor de grenspost.

Enkele woonwagenbewoners hebben het toch gered. Jarenlang heeft bijvoorbeeld de familie Dubois een autosloperij aan de Langeweg gehad. Geen mooie binnenkomer in Nederland. Tegenwoordig zijn ze gevestigd op het bedrijventerrein Driehoeven en hebben we op de Langeweg vrij uitzicht op het prachtige dorp Ossendrecht met haar slanke toren.

Hoeve Lindonk

Wandelend over de 1600-meter 'Lange' weg, tussen heden en verleden, komen we langs boerderij Lindonk.
Deze hoeve werd kort na de indijking van 1743 gebouwd door Maria van Aarssen, zuster van de heer van Ossendrecht. Zij stond vernoemd als Vrouwe van den Zuidpolder. Zij deelde haar bezit, dat steeds verpacht werd, met haar echtgenoot baron Van Polnits. In 1850 kocht jonkheer Cogels uit Antwerpen de hoeve.
Als eerste pachter tekende Cornelis van Lindonk. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Pieter en die weer door zijn zoon Meeuwis. Ondertussen was de boerderij voorzien van een rosmolen en dorsmachine.
In 1870 kocht uiteindelijk Pieter, de vierde in deze generatie, de 100 ha grote boerderij voor ruim *f* 223.000. De herenboer Pieter van Lindonk had twee dochters die in 1874 huwden met de gebroeders Dankert en Willem Sneep. De gronden werden verdeeld en bij de schuur aan de overkant van de straat werd een nieuwe boerderij gebouwd voor dochter en schoonzoon Willem. Van vader op zoon en kleinzoon boerden zij er negentig jaar.
Bij gebrek aan verdere opvolging werd verkoop noodzakelijk en kwam het bezit aan de Belgische familie Gabriëls.
Dankert Sneep, zijn dochter en schoonzoon Van Gorsel uit Rilland Bath, was een zelfde lot beschoren. Vanaf 1938 was er geen familie meer die stond te dringen en ging de boerderij over naar de nieuwe ondernemer Stoutjesdijk afkomstig van het eiland Tholen, die met succes van vader op zoon de Brabantse kleigronden wist te bewerken en nu is, als derde generatie, kleinzoon Kees met volle overgave de huidige boer op de dit jaar nieuwgebouwde hoeve Lindonk.

Hier (pijl) verbleven de jonkheren Cogels uit Antwerpen als zij hun bezittingen kwamen bekijken. Deze kamer werd hiervoor speciaal vrijgehouden zodat zij er te allen tijde gebruik van konden maken.

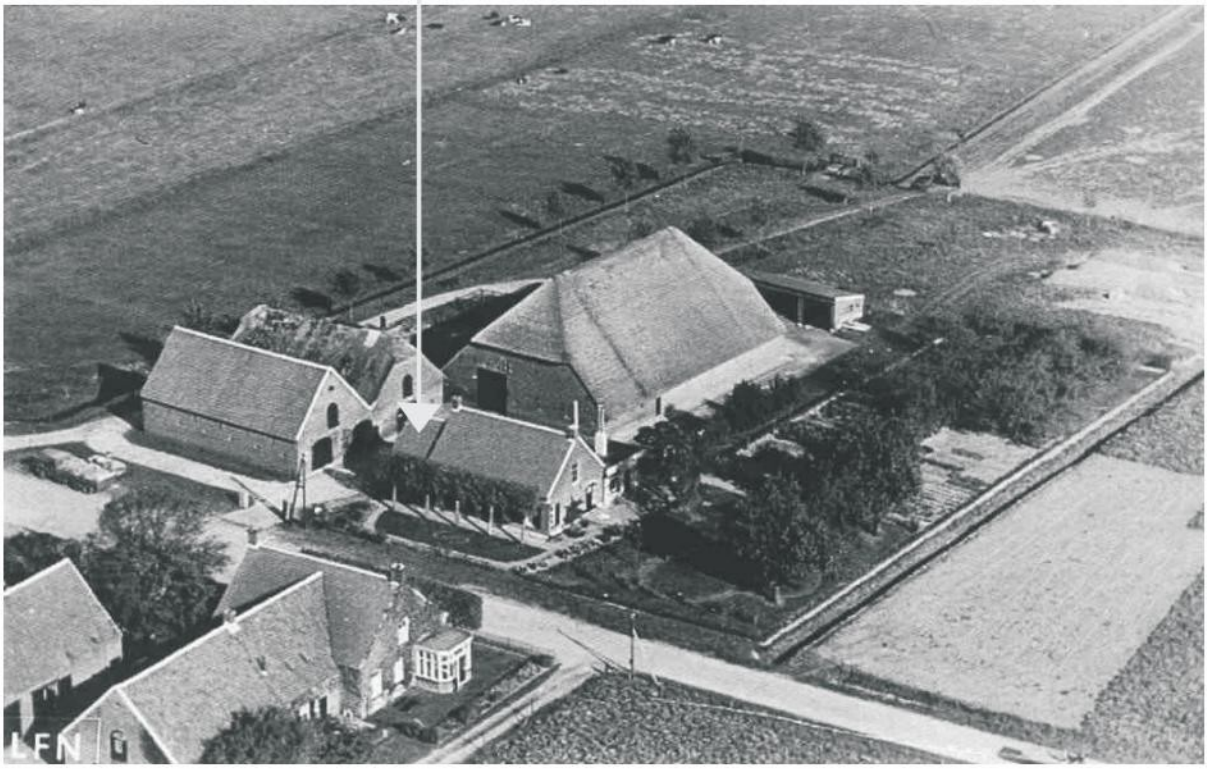

De boerderij 'Sneep' tegenover boerderij Lindonk.
Boven v.l.n.r. de weger, Van Gorsel en Willem (kleinzoon van Willem)
Sneep voor hun eigen weeghuisje, gebouwd in 1918.

De Boet van Zonneveld

In de oorlog moest het sanatorium Dennenheuvel uit Ossendrecht haar ruimte en gebouwen afstaan voor de tb-patiënten van Zonneveld uit Domburg. De Duitsers hadden de gebouwen in Zeeland nodig en richtten ze in als lazaret voor de weermachtsoldaten op Walcheren. Bij Zonneveld Ossendrecht werd een nieuwe houten ruimte opgetrokken als rust- en verblijfplaats voor het personeel; zij noemden het *de boet*. Na de oorlog werd de oude situatie weer hersteld en de boet opgekocht en verplaatst naar de Langeweg, waar het door de douane in gebruik werd genomen als nieuw grenskantoor. Zie foto hiernaast.

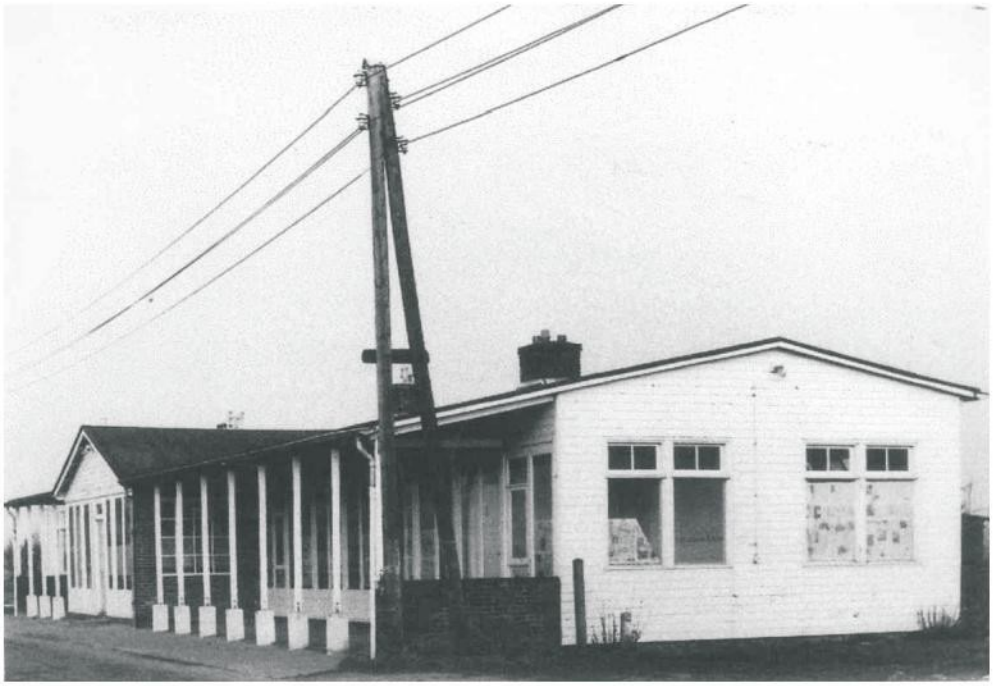

We passeren de oude boerderij van de familie Van de Moer (zie foto hieronder), die in 1937 plaats moest maken voor de door Louis Melsen - Mattheeussen nieuw gebouwde hoeve.
Daarachter woonde in vroegere dagen de koeienboer Sjef Couwenberg.
Hij was samen met Jappe Noteltiers keurmeester en zij ontvingen daarvoor contractueel de beloning van f 65,-- per jaar.

Boerderij Karremans

Aan de Langeweg, in de Zuidpolder van Ossendrecht, stond vroeger, bijna aan de Schipperskil de bovengenoemde hoeve. Het was een bezit van de heer van Mattemburgh. Na 1800 werd deze verpacht aan Jacobus Jacobs uit Lillo, die gehuwd was met Maria Anna de Bie uit Oordene. Hij kocht deze hoeve in 1806 en er volgde een verbouwing.

De Franse bezetting was hier van 1793 tot januari 1814.
Op 11 november 1810 werd deze Jacobus Jacobs benoemd als maire van Ossendrecht.
Reden tot benoeming? Hij was niet onbemiddeld, had goede contacten met de bewoners van Mattemburgh, beheerste de Franse taal, zowel mondeling als schriftelijk, en was daarbij genegen de eed van trouw uit te spreken aan een buitenlands staatshoofd.
Hij moest eind mei 1814 afstreden als burgemeester, maar bleef op de hoeve. Hij overleed in 1854 op 89-jarige leeftijd. Zijn zoon volgde hem op. In 1902 werd de oude woning vervangen door een nieuwe, met steeds een Jacobs aan het roer. Tot in de jaren tachtig bleef de oude schuur in gebruik bij door Louis Jacobs .
Op de groepsfoto staan nakomelingen van Jacobs zo rond 1925.

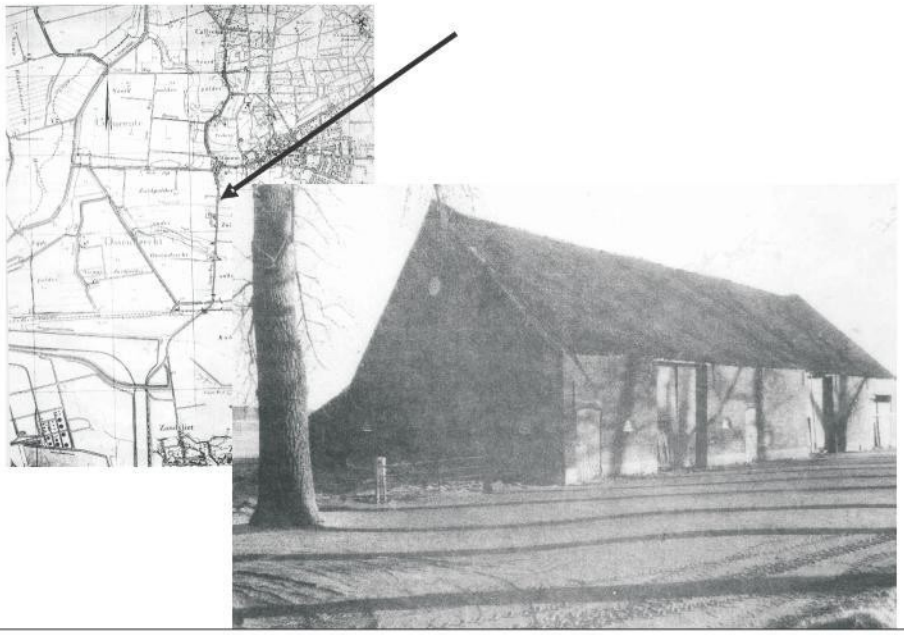

HERBERG DE NIEUWE KETEL

Rond 1860 raakte herberg *De Ketel* –dan bewoond en gedreven door het echtpaar Frans van Kaam- waarschijnlijk wat op zijn retour. Ze probeerden het daarom wat dichter naar de grens in een ander pand onder de naam *De Nieuwe Ketel*. Met de aanleg van de eerder genoemde tramspoorrail en het nieuwe gebouw aan de grens kreeg de familie Van Kaam in 1886 echter de voorkeur om herberg en pension aldaar uit te baten en dus verhuisden ze weer.

Jan Baerents en Anna van den Hove namen *De Nieuwe Ketel* over, maar de klandizie verplaatste zich en al snel werd de tapkraan gesloten.
De gemeente, als bezitter van de woning, bracht dit pand eind 1888 in de verkoop.
Inzet: f 1040 door Pieter Frans Koolen. Er kwamen vreemd genoeg drie verkoopavonden, maar uiteindelijk moest de gemeente genoegen nemen met de prijs van f 1105 die koper Philippus Verbeek, onderwijzer uit Zandvliet, had geboden.
Verder woonden hier later nog notaris Jacobus Augustus Sperna Weiland en enkele douanebeambten. Na hen Frans Leijten-Delzart en opperwachtmeester Jobse. Rond de jaren dertig van de vorige eeuw was er een opleiding voor de marechaussee. Nu komt het wellicht onder monumentenzorg.

Aan de overkant van de weg stond op het einde van de oude zandplaat in 1612 de hoeve Karremans (zie vorige pagina), een bezit van Gabriël Steijnlin, toen heer van Calfven. Later hoorde het toe aan de heer Kuijpers. Ten tijde van de Franse overheersing - van 1810 tot 1814 - werd de hoeve de residentie voor Jacobus Jacobs, burgemeester van Ossendrecht, tevens landbouwer.

Quarantainestallen

Na de onafhankelijkheid van België in 1831 ontstond er in Ossendrecht aan de grens meer en meer de vraag naar slachtvee voor dat land. De oude aanvoerlijn vanaf de grasrijke gebieden in Nederland was verloren gegaan. Bij sluikhandel is de kwaliteitsnorm niet zo aanwezig. In 1865 hadden Nederland en België er een akkoord bereikt, dat alvorens dieren werden uitgevoerd, deze ter controle een aantal dagen in quarantaine moesten verblijven. Daartoe werden stallen in Ossendrecht gebouwd en namens het ministerie van binnenlandse zaken gedurende twaalf achtereenvolgende jaren verhuurd voor *f* 300 per jaar. Bij ruime bezetting daalde de prijs. Ondernemer Carolus Philips kon in deze stallen 56 stuks vee tijdelijk onderbrengen en vaarde daar wel bij, mogen we aannemen. Hij liet er in 1901 een drietal personeelswoningen, tezamen

onder één kap, bijbouwen aan de Langeweg.
Maar plots stond de marechaussee op de stoep met de vraag of hij deze woningen wilde verhuren aan de brigade. Zij hadden zich per 1 januari 1882 heel primitief in Ossendrecht in een arbeiderswoning gevestigd en zochten al langer naar meer ruimte.
De deal met Philips kwam tot stand en zijn bouwwerk kreeg de status van een mare-chausseekazerne, die begon onder leiding van brigadier Pieter Jan Poulusse en eindigde in 1954 met Simon van der Giessen, toen commandant der Koninklijke Marechaussee.

Links de drie-onder-een-kap woningen van Carolus Philips

Het verhaal quarantainestallen draaide verder tot in de jaren dertig. De Aanwas heeft vele veemarkten gekend in voor- en najaar. Bezielers daarvan waren o.a. de boeren Couwenberg, Melsen en Van den Eijnden.
Stallen, in kleinere vorm stonden er ook in de trambaan, bij de cichoreifabriek van De Jong te Calfven en op de Aanwas bij Van den Eijnden.
De stallen van deze laatste werden nog in de Tweede Wereldoorlog door de Duitse cavalerie als paardenlazaret gebruikt.

De quarantainestallen achter de drie-onder-een-kap woningen

HERBERG DE MEULENMEESTER

Johannes Baerents uit Montfoort was meester-timmerman, molenbouwer en reparateur toen hij zich rond 1825 met zijn vrouw Catharina Wennink in Ossendrecht vestigde.

Hij bezat speciale gereedschappen zoals o.a. touwwerk, windgetuig, kettingen en wagens, waarbij ook een mallejan voor het zware boomwerk. Met meerdere familieleden in dienst vormden zij een centrale post en waren ze ook bekend om hun schilderwerk en hun stiel van glazeniers. Later betrokken zij een groter pand, namelijk de vroegere woning van burgemeester Adrianus van Halteren*. Vanzelfsprekend kwam daar de werkplaats, winkel én een herberg De Meulenmeester, waar onder het genot van een drankje heel wat opdrachten en berekeningen werden doorgenomen. De gelagkamerinventaris bestond uit drie tafels, twaalf stoelen, een biljart met toebehoren, hoekkastje met borrelglaasjes, hoekkast met spiegel, buffet en toonbank, kruiken en karaffen, glazen en herberggerief, spoelemmer en een schap met tabak en snuifthee.

De laatste meester-timmerman, Jan Baerents en zijn vrouw Johanna Catharina ten Hove, kregen op 3 mei 1917 een zoon, Jan genaamd. Hij zocht niet het vak van zijn vader en werd douanebeambte. Zo kwam een einde aan de 'meester'werken onder de naam Baerents in Ossendrecht.

*De genoemde Van Halteren was afkomstig van Etten-Leur. Hij werd in 1798 gemeentesecretaris en na de Franse tijd de enige gereformeerde burgemeester van Ossendrecht tot 1845.

HERBERG DE VERGULDE POORT

Willem Joosen, bakker en herbergier, staat rond 1850 op deze locatie geregistreerd en was gehuwd met Anna Cornelia Daelmans, weduwe van Johannes van Koekhoven. Willem gebruikte zijn herberg vaak voor koopdagen van landbouwproducten. De verkoper was de uit België komende landheer Van Raamsdonk. In vroegere tijden verkocht men veldgewas zoals dat genoemd werd. Nadat de prijs was vastgelegd, oogstte

en verwerkte de koper zelf het gewas. Het tekenen van de koopakten was in de herberg bij Willem, de bakker. Ook het zaaien en/of planten in het voorjaar gebeurde in opdracht. Zoon Johannes Baptiest en diens vrouw Maria Cornelia Baerents werden hun latere opvolgers. De Joosens waren bemiddelde, maar vooral sociale mensen, met hun eigen 'voedselbankje'.
De arme Belgische vluchtelingen in de Eerste Wereldoorlog kregen er gratis brood. Ook in de crisistijd, de jaren dertig, klopten verschillende armen van Ossendrecht aan voor een broodje. Toen tijdens de bevrijdingsgevechten van oktober 1944 de mensen van Hoogerheide en Woensdrecht moesten vluchten, werd er weer bij bakker Joosen op de Aanwas gratis brood aangeboden. Veel mensen kenden de laatste opvolgers, broer Ko en zus Suzan Joosen. Het café was er niet meer, maar voor de toekomst had vader Martinus een nieuwe oven laten bouwen. Jacobus bleef dus bakker en bezorger. Vroeger met de hondenkar, later met de grijze broodzak op de fiets, bracht de bijna dove Ko zijn goed gebakken broodjes bij de klant. Wél goed gebakken maar niet altijd goed gezegend….. Ko was een keer te laat bij pastoor Wijtvliet om zijn hubkes te laten zegenen en de pastoor weigerde deze handeling nog te verrichten. Tja, daarmee verlies je klanten….. Ko werd nu uit boosheid de eerste vrijmetselaar in de geschiedenis van Ossendrecht en wilde daarom zelfs in Haarlem worden gecremeerd. Zus Zan had haar brood- en kruidenierswinkeltje dat overvol stond met cactusplanten, die zij met grote passie en kennis had gekweekt en vermenigvuldigd.
Bijzondere Aanwasbewoners, eenvoudig en dienstbaar.

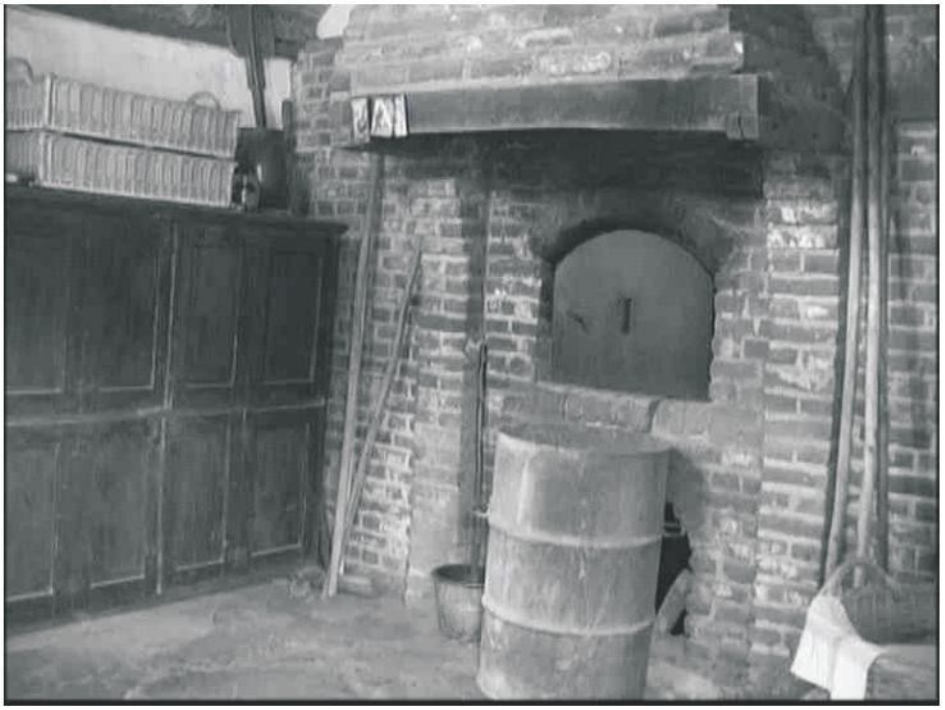

De oven van Martinus Joosen

Postkantoor op de Aanwas

In 1887 werd naast het huis van notaris Van Nouhuijsen, op perceel F488-489, een hulpkantoortje gebouwd voor de kostprijs van f 646. Zijn dochter Serestina staat vermeld als eerste ambtenares van dit postkantoor.
Sinds 1905 waren van 9 tot 20 uur alle postkantoren open voor telefonie. Door deze uitvinding van Antonio Meucci rond 1850 en verder uitgewerkt door Alexander Graham Bell [Bell telefoon] was ook Ossendrecht wereldwijd te bereiken. En wel vanaf 1 augustus 1907 was er interlokale telefonie, die plaatsvond vanuit een gesloten ruimte. Mejuffrouw Stokman bediende de telefoonkast en bracht met schakelpennen, klepjes en koorden verbindingen tot stand.

Bij het kantoortje op de Aanwas was er zes dagen in de week driemaal daags postontvangst per tram; en tweemaal per dag bezorgden de boden Van der Wallen, Pagee en Wagenaar. Ze werden betaald in een per half uur vastgesteld tarief van bestelling. F.C. Smout was in die tijd als postbeambte vast genoemd.

Mejuffrouw Stokman bediende de telefoonkast

In 1908 werd Hendricus Franciscus Suijkerbuijk, wonende te Putte, tot postmeester benoemd en in navolging daarvan kreeg Bernardus Johannes Musters de opdracht om een woning en hulpkantoor te bouwen voor de posterijen op het Marktje; in een volgende aflevering daar meer over.
In 1909 volgt de telegrafie. Men vermeldt in 1911 zo'n 700 gesprekken, in 1912 al 2000 telefoonverbindingen en tijdens de Eerste Wereldoorlog volgde er een zeer grote toename van het postverkeer.
In 1924 had je vier postbodes: Louis Joosen, Louis van Velthoven, Frans Leijten en Marinus van Oevelen. In 1939 werd Louis van Velthoven benoemd tot postmeester.

Op 23 juni 1921 werd de Aanwas vanuit Hoogerheide over Calfven en de Berghoeve aangesloten op het elektriciteitsnet. Dit werd gerealiseerd door elektriciteitsdraden te spannen tussen houten telegraafpalen en zo kwam den 'elletriek' verder langs het Peekoffiepadje in Ossendrecht. Een eerste omschakeling van petroleumlamp naar het lichtlampje vond dat jaar plaats in de cichoreifabriek van Mattheeussens.

HERBERG DE POSTHOORN

Naast het huidige museum Den Aanwas stond rond 1800 de boerderij van Anthoni Hazen en Johanna Ossenschreuder. Zij hielden er herberg onder deze naam, waarin naast het gewone gebeuren ook rechtspraak plaatsvond voor kleine vergrijpen. Dat dateerde vanuit de tijd der markiezen van Bergen op Zoom en was nog steeds op de dorpen een aantal jaren in gebruik gebleven. Verder in de tijd werd De Posthoorn het bezit van burgemeester Van Halteren en Johanna Verkouteren, met als pachter en latere eigenaar Josephus Melsen-Van den Eijnden, die naast het boerenbedrijf karren verhuurde en rijstalhouder was. Dit laatste ging in de familie over naar eerder genoemde Pieter Jan Melsen van de Graanschuur. (Tijding 2007-3, p.15)
Frans Koolen Hazen en zijn broer Piet waren op deze hoeve actief in de jaren na 1885. Voor 1900 was er afbraak en Adriaan Goossens was de laatste bewoner.
Dan koopt in 1901 Dankert Sneep, de boer van hoeve Lindonk, de percelen op en laat hier ter plaatse een monumentale woning bouwen. Samen met zijn trouwe huishoudster Theresia Lauwerijssens [Trézeke] woont hij daar nog ruim dertig jaar. De vol-

gende bewoners zijn de familie Raaijmakers en de zangleraar Thijsen. Nu is het in eigendom van de Mattheeussens.

Rechts op de voorgrond het prachtige huis gebouwd op de plek waar herberg De Posthoorn heeft gestaan. Daarachter het museum Den Aanwas

Museum Den Aanwas

De buurman van herberg De Posthoorn, nu ons museum, is kort na de indijking in 1743 van de Zuidpolder gebouwd. Over dit gebouw is al eerder uitvoerig in de Tijding geschreven, zie Tijding 1994-3.

In zijn geschiedenis is dit huis nooit een café geweest! Tot nu…… nou ja, café, de toog komt uit het voormalige café 't Hoefijzer en ja, je kunt er nu af en toe - als het museum open is- een kopje koffie drinken. Laten we dat maar doen ter afsluiting. ♣

PS: U kunt de informatie uit dit artikel met eigen ogen nog eens gaan bekijken –voor zover de panden niet afgebroken zijn natuurlijk – nu er sinds eind vorig jaar een prachtig fietspad is aangelegd langs de Langeweg.

Project "Jet & Jan" + bezoek aan den Aanwas

De afgelopen weken stonden in het teken van het project "Jet & Jan". De kinderen maakten d.m.v. verhalen en foto's kennis met Jet en haar broer Jan.
De verhalen speelden zich af in Putte. Hierdoor werd het natuurlijk nog aantrekkelijker voor de kinderen.
Jet en Jan leefden ongeveer 100 jaar geleden. D.m.v. de verhalen en vertellingen werd duidelijk hoe kinderen 100 jaar geleden leefden. Waar speelden zij mee, wat voor karweitjes moesten ze doen, hoe zag het huis eruit?
De kinderen brachten ook foto's mee van thuis. We bewonderden de foto's van papa en mama op school, maar ook hele oude foto's met daarop de (over)grootouders.
In de klas ontstond een echte tentoonstelling.
Maar het hoogtepunt van het project was toch wel het bezoek aan het museum "den Aanwas"in Ossendrecht
Op 8 november vertrokken we met 30 kinderen, 7 enthousiaste moeders en de juf naar Ossendrecht.
We werden daar zeer vriendelijk en gastvrij ontvangen.
Tijdens de introductie mochten de kinderen vertellen over het project. Wat hadden zij in de klas al geleerd over Jet & Jan? De kinderen deden heel enthousiast mee en konden de meeste vragen gelukkig goed beantwoorden.
Ondertussen kregen de ouders instructies over de activiteiten van die middag.
Na de introductie mochten de kinderen in groepjes gaan deelnemen aan de diverse activiteiten.
Dit waren:

1. bikkelen
2. sokken stoppen
3. koffiebonen malen
4. koper poetsen →
5. luiers wassen
6. schrijven met een griffel op een lei

Wat hebben de kinderen (en de juf) genoten. Iedereen was razend enthousiast.
Tijdens de evaluatie kregen we een griffeldoos en een zilveren gulden mee. Hoe zou Jet hieraan gekomen zijn? Tijdens de laatste lessen in de klas heb ik het verhaal van Jet en de zilveren gulden verteld.
Het was een fantastisch project! Zeer goed georganiseerd. De leskoffer was duidelijk en bevatte aantrekkelijke foto's en materialen.
Het bezoek aan het museum was het absolute HOOGTEPUNT!!!!

Carolien Withagen-Gijzen, Leerkracht groep 5 Basisschool Op Dreef Putte

De basis van het verhaal 'Op stap met Jet en Jan' is geschreven door de afdeling erfgoededucatie van Erfgoedhuis Utrecht. Het basisverhaal is herschreven tot een Puttense versie door Janneke Kingma van Erfgoed Brabant i.o., met dank aan heemkundekring Het Zuidkwartier in de persoon van Jeanette van den Berg - Buijs voor het aanleveren van historische achtergrondinformatie.

Dit werd gebruikt om op de scholen de leerlingen kennis te laten maken met het leven van de kinderen in ons dorp zo'n eeuw geleden. Als klap op de vuurpijl brachten de kinderen een bezoekje aan museum Den Aanwas, waar ze ouderwetse spelletjes mochten spelen en / of werkjes uitvoeren die de kinderen destijds binnen het gezin moesten uitvoeren. De gebruikte foto's zijn gemaakt door Adrie Raats en uit het archief van Jeanette van den Berg-Buijs.

Op stap met Jet en Jan – Deel 1

Jet ligt in de bedstee. Ze is net wakker geworden en wrijft in haar ogen. Haar drie zusjes liggen nog rustig naast haar te slapen. Het is pikdonker in het kleine hokje, en lekker warm. Dan gaat de wekker af. "Tring! Tring! Tring!" Marie en Kaat schrikken meteen wakker. Pien zucht en kreunt. Ze is nog moe en heeft geen zin om op te staan. Het is pas zes uur. Ze rekt zich eens flink uit. Haar voeten komen nu bij het hoofdeind van Jet onder de dekens vandaan. Haar teen zit zowat in Jets neus! Jet draait zich gauw om. Ze gluurt door een kier in de deurtjes van de bedstee. Haar moeder steekt de petroleumlamp aan met een lucifer. Hè, dat ziet er een stuk gezelliger uit! Jet springt uit de bedstee. Brrr, wat is het koud. Snel stapt ze van de stenen vloer op de mat. Die prikt in haar blote voeten.

Moeder staat al klaar met een klusje voor Jet. "Ga eens gauw die sok van Jan stoppen," zegt ze, "dan kan hij hem straks aan naar school. Hij zit in de naaidoos."

"Ja moeder", zegt Jet, en schiet in haar wollen hemd, onderbroek en gebreide kniekousen. Hup, de donderblauwe jurk aan, met daaroverheen een schoon, wit schort, en Jet is klaar. Ze pakt de naaidoos met verstelwerk en gaat ermee bij de kachel zitten. Erg warm is die nog niet, want grootvader is nog bezig hem op te poken. Grootvader zegt niks. Hij kauwt zijn pruimtabak en af en toe maakt hij een slurpend geluid, als het bruine spuug uit zijn mondhoek dreigt te lopen. PRRT! Met een boog spuugt opa de uitgekauwde pruim in de kolenbak. Meteen steekt hij een nieuw stuk tabak achter zijn kiezen en het kauwen gaat verder.

Pien is nu ook opgestaan en helpt Marie en Kaat met aankleden. Moeder heeft de kleine Pieter in zijn kinderstoel aan tafel gezet. Ze maakt een bordje pap voor hem op het petroleumstel. Ze kijkt om als Jan van de trap komt stommelen. "Heb je het een beetje warm gehad vannacht, jongen?", vraagt moeder. Jan schudt zijn hoofd van nee. "Ga maar even water halen voor de koffie", zegt ze, "En daarna moet je naar de kruidenier om zout en zeep te kopen." Moeder haalt uit de zak van haar schort wat centen en geeft deze aan Jan. Jan pakt een emmer en stapt in zijn klompen, met maar één sok aan. Om zijn hals wikkelt hij een oude sjaal. Hij loopt met de grote emmer naar het plaatsje achter het huis, vult de emmer in de waterput en sjouwt hem terug naar moeder. Hij gaat meteen de deur weer uit, om zout en zeep te halen. "Jan, wacht op mij, ik ga mee!", roept Jet. Ze is klaar met de sok, Jan kan hem meteen aan doen. Samen lopen Jet en Jan naar het winkeltje in de Dorpsstraat[1]. Voor acht cent kopen ze zout en zeep.

1. De Dorpsstraat heet nu de Antwerpsestraat. Jet en Jan woonden in dit verhaal in de Achterstraat. In 1910 waren er in Putte maar een paar straten: de Dorpsstraat (nu dus Antwerpsestraat), de Putsestraat, de Grensstraat, de Achterstraat, de Breestraat, de Moriaansdreef (nu Hogebergdreef), de Postbaan en nog enkele kleine straatjes. Er waren in 1910 in Putte meerdere winkeltjes, zoals een kruidenier en een bakker.

Als ze weer thuis komen struikelt Jan bijna over de grote wasteil die moeder alvast heeft klaargezet. Oh ja, denkt Jan, het is vandaag wasdag. Daarom moesten we natuurlijk ook

zeep kopen. Als ze straks ontbeten hebben zal moeder bijna de hele dag bezig zijn met het schoon schrobben van de vuile luiers, lakens en kleren. Moeder giet het water dat Jan uit de waterput heeft gehaald in de ketel en zet deze op het vuur. Van al dat geklots van het water moet Jet plassen. Ze loopt naar het poephuisje[2] achter het huis. Jet haalt het deksel van het gat in de plank en doet een plas. Als ze uit het huiske komt ziet ze Jan op het plaatsje bij het kolenhok. Hij schept kooltjes voor de kachel in de kolenkit. Als Jet hem aankijkt, moet ze lachen: Jan heeft een grote zwarte veeg over zijn gezicht. "Piet de Smeerpoets, Piet de Smeerpoets", zegt ze pesterig. En dan, met een deftig stemmetje:

"Piet was een smeerpoets op en top,
Die schrikte voor een waterdrop.
En als een dwaze om zich greep
bij 't zien van waskom, spons en zeep.
Zijn hoofd was als een ragebol,
Met stof en spinnenwebben vol:
Zijn nagels, foei om van te gruwen!
Wie zou zoo'n vuile knaap niet schuwen?"

Dit versje heeft ze op school gelezen in het prentenboek van meester Verhoeven. "Stomme schooljuf, hou je mond!", snauwt Jan. Met zijn zwarte handen omhoog loopt hij dreigend op Jet af. Jet rent lachend naar binnen. Jan gaat haar achterna en botst tegen Kaat aan. Die begint te gillen van opwinding. Leuk, stoeien! Ze rent Jan achterna. Met z'n drieën rennen ze rondjes om de tafel. Dan draait Kaat zich om. Ze wil Jan tegenhouden en ze gaat met haar hele lijf aan de zak van zijn korte broek hangen. KRRAAKKK!! de zak van de broek scheurt uit. Kaat laat meteen los en loopt geschrokken achteruit. Jan en Jet staan tegelijkertijd stil. Ze kijken elkaar aan. Heeft moeder het gehoord? Moeder staat met de rug naar de kinderen toe. Langzaam draait ze zich om. "Wat is er in jullie gevaren?", vraagt ze streng, "Eerst maken jullie een hels kabaal. En nu heerst hier een stilte als op het kerkhof. Wat is er gebeurd?"

Jet begint te stotteren: "Nou, eh, we doen een nieuw soort van krijgertje, enne eh, als je iemand op z'n oor tikt moet iedereen stil blijven staan en zijn mond dichthouden… ja zo gaat het, hé Jan?" Jan knikt hard van ja.

Moeder heeft gelukkig niet gehoord dat zijn korte broek gescheurd is. En dat hoeft ze ook heus niet te weten. Het is niet de eerste keer. Er zijn al heel wat gaatjes en scheuren gerepareerd. Het is Jans enige doordeweekse broek, hij draagt hem zomer en winter. Eigenlijk moet hij er heel zuinig op zijn. Fronsend kijkt moeder hen aan, ze gelooft het verhaal maar half. "Jaja, wat de kinderen van tegenwoordig allemaal voor gekke spelletjes verzinnen. Maar nu is het afgelopen. Jullie mogen niet rennen in huis. En Jet, schiet nou eens op, de koffie is nog niet gemalen."

Kaat verstopt zich bij grootvader in de achterkamer. Jan gaat zijn gezicht schoonmaken en Jet pakt stilletjes de koffiemolen. Ze doet er koffiebonen in en begint te draaien. Ze denkt: Ik ben blij dat het weer bijna voorjaar wordt, dan hoef je tenminste niet altijd met zijn allen binnen te zitten. Dan kunnen we weer buiten spelen en

2. Het poephuisje werd ook wel 'het huiske' genoemd. Dit huisje was boven de beerput gebouwd. Binnen was een muurtje met daarop een plank met een gat erin en een deksel erop. De mensen hadden allemaal een tuin rondom het huis. Als de beerput vol was, werd deze leeg gemaakt en de inhoud ervan over de grond gestrooid en daarna in de grond gewerkt. Omdat het land in Putte weinig vruchtbaar was, kwam het ook vaak voor dat Putse boeren naar Antwerpen reden om daar bij de mensen thuis de poepdozen leeg te halen om zo hun percelen te bemesten.

zit moeder er ook niet altijd bij. Ze ziet ook alles. Behalve nu met die scheur. Maar hoe moet het nu verder met die broek? Met een zucht staat ze op en geeft haar moeder het laatje van de koffiemolen met de gemalen koffie erin. Moeder giet het water op en al snel ruikt het hele huis naar verse koffie. Het is tijd voor het ontbijt en iedereen gaat aan tafel. Ze eten donkerbruin roggebrood met een beetje reuzel[3]. Moeder heeft nog wat melk over. Ze doet er water bij en verdeelt het over de drie jongste kinderen. Grootvader slurpt zwijgend zijn koffie. Pien helpt Pietertje met zijn pap, en Jet heeft Kaat op schoot genomen. Jan zit zo ver mogelijk van moeder, dan ziet ze de scheur in zijn broek niet.

Vader en Bart zijn al eerder opgestaan. Ze moesten al om zes uur op het werk zijn in het bos[4]. Daar zijn ze de hele dag bezig met hout kappen. Vanavond komen ze pas laat weer thuis, dus Jet, Jan en de andere kinderen zien vader maar weinig. Maar altijd nog meer dan de rest van het jaar, in de lente en de zomer. Dan werken vader en Bart namelijk op het land als boerenknecht, vaak helemaal in Zeeland! Dat is te ver om elke dag op en neer te lopen, dus dan blijven vader en Bart vaak een of twee weken weg. Maar zo ver is het nog lang niet. Voorlopig staan de akkers er nog kaal bij[5].

"Mama, mag ik mijn melk in de Koninginnenbeker?", vraagt Marie opeens. Ze zat al een tijdje voor zich uit te staren en opeens zag ze die mooie beker met het plaatje van het jonge koninginnetje op de plank staan. Twaalf jaar geleden had moeder de beker gekregen, omdat

Werken in de bossen van graaf Moretus

3. Reuzel is dierlijk vet met name afkomstig van varkens. Reuzel wordt verkregen door spek uit te bakken. Wat overblijft, is het gesmolten vet en de restjes vlees, de zogenaamde kaantjes. Het werd gebruikt om op het brood te smeren (zoals tegenwoordig de boter) en om te braden.
4. Er werd in 1910 zes dagen per week gewerkt (de zondag was vrij), twaalf uur per dag, van ongeveer 06.00- 18.00 uur.
5. De seizoensarbeiders, zoals de vader en broer van Jet en Jan, gingen meestal met een ploeg mannen en jongens vanaf 12 jaar naar de polders in Zeeland, Ossendrecht en Woensdrecht. Als het te ver was om iedere dag thuis te komen gingen ze een of twee weken weg en sliepen daar op de boerderij. In het voorjaar moesten zij de polders inzaaien, poten (aardappelen), wieden etc. In het najaar werd dan geoogst. In de tijd ertussen, als er geen werk was in de polders, werkten zij thuis of gingen in de bossen werken. Het kwam ook voor dat ze nog verder van huis gingen werken, bijvoorbeeld in de bouw- en waterwerken in Holland, België, Frankrijk of in Duitsland in de fabrieken. Ook dan trokken ze in ploegen en bleven dan soms wel voor maanden weg. De vrouwen die in Putte achterbleven moesten dan zelf maar in hun levensonderhoud voorzien. Gelukkig had iedereen in die tijd een groentetuin. Bijna iedereen had ook een varken, dat tegen de winter werd geslacht. Verder had men een geit die elke dag werd gemolken. Er was wat bij te verdienen met matten vlechten. Ook de kinderen moesten hierbij helpen. Ze hadden maar weinig tijd om te spelen.

Wilhelmina koningin was geworden. Moeder had de kinderen vaak verteld van het grote feest. Het hele dorp was oranje van de versieringen. Alle kinderen hadden vrij van school en liepen mee in grote oranje-optochten. Maar moeder zegt: "Nee, Marie, je weet dat dat niet mag. Hij is veel te mooi om uit te drinken."
Na het eten gaat Pien naar haar werk als keukenmeisje in kasteel Ravenhof. Marie, Kaat en Pieter blijven de hele dag bij moeder thuis. Jet en Jan gaan naar school[6]. Maar eerst moeten ze moeder nog helpen met wat klusjes. Jan moet nog wat kolen in de kachel doen. Jet heeft de nachtspiegel[7] uit het pottenkastje gehaald en leeggegooid. Daarna heeft ze een emmer water gepakt en een sopje gemaakt. Ze is druk bezig om het huiske en het plaatsje achter te schrobben. Jan graait snel zijn hoepel en de bikkels[8] van Jet. Ze moeten opschieten want om half negen begint de school.
Onderweg zegt Jan: "Jij ook met dat stomme versje over Piet de Smeerpoets. Nou heb ik een scheur in mijn broek."
Oei, dat was Jet alweer helemaal vergeten.

Samen sokken stoppen, ook de jongens!

"Als je maar niet denkt dat ik die scheur ga naaien, dat is meidenwerk!", bromt Jan. Jet denkt even na en zegt: "Nou goed, ik naai hem vanmiddag, als ik straks in de pauze met jouw hoepel[9] mag spelen."
Jan kijkt opgelucht. "Goed, dat is dan afgesproken!"♣

6. De meeste katholieke kinderen moesten dagelijks, voor schooltijd en voor het ontbijt, naar de Heilige Mis om 7.30 uur. Door de onderwijzers werd nauwkeurig in de gaten gehouden wie er wel en niet bij de mis aanwezig waren. Dit werd zelfs op het rapport genoteerd.
7. Een nachtspiegel of po is een pot waar men 's nachts zijn behoefte in kan doen. De po wordt gebruikt in situaties waarin een nachtelijk bezoek aan de wc lastig is, bijvoorbeeld als deze zich ver van het bed bevindt. Was het gebruik van de po tot halverwege de 20e eeuw nog gebruikelijk, tegenwoordig wordt hij nauwelijks meer gebruikt.
8. Bikkelen is een heel oud spel dat in vrijwel de hele wereld in een of andere vorm gespeeld werd. Zo zijn al uit de Egyptische, Griekse en Romeinse tijd bikkels of voorstellingen van bikkelende meisjes bekend. Bikkelen was vooral een meisjesspel. De spelers moesten schapenbotjes op een afgesproken manier oprapen of draaien, terwijl een balletje wordt opgegooid. Na een stuit van de bal moet deze opgevangen worden. Winnaar was degene die het snelst op de juiste manier de bikkels had gekeerd of opgeraapt. De spelregels stonden niet vast en verschilden per streek of schoolplein. Tot in de twintigste eeuw werd in Nederland veel gebikkeld. Door het verdwijnen van de huisslachter raakte het bikkelen in onbruik. Men ging het gebruik van botten bij kinderspel ook onhygiënisch vinden. Van alternatieve materialen als steen, metaal en glas maakte men bikkels na. Plastic bikkels waren tot het eind van de twintigste eeuw nog verkrijgbaar. Maar het spel werd steeds minder gespeeld. (Bron: www.volkscultuur.nl)
9. Het hoepelen dat hier wordt bedoeld, is een andere vorm dan de vorm die we nu nog kennen (en die vooral door meisjes wordt gedaan): het rond het middel laten draaien van een plastic hoepel. Rond 1910 hoepelden zowel jongens als meisjes. De hoepel van ijzer (soms een fietswiel) werd hierbij verticaal over de grond gerold, terwijl het kind er achteraan rende met een stokje om de hoepel steeds een zetje te geven. Het was de kunst de hoepel zo lang mogelijk te laten rollen en er verschillende trucs mee uit te halen. Het hoepelen werd ook wel 'repen' genoemd.

Hoe komt Jet aan die gulden? – Deel 2

Op weg naar school komt Jan zijn vrienden tegen in de Breestraat. Hij rent met Piet en Willem voor Jet uit. Zo hebben ze nog tijd om te hoepelen op het plein, voordat de schoolbel gaat. Jet vindt het wel fijn om eventjes alleen te lopen. Het is al druk op straat. De jongen van de bakker fietst voorbij met een mand vol broden die hij gaat bezorgen bij de mensen thuis. Wat ruikt dat verse brood lekker! In de verte klinkt het ratelende geluid van een gierkar[10]. Een groot paard trekt de kar voort. Jet knijpt gauw haar neus dicht. Ze rent de kar voorbij om de poepstank niet zo lang te hoeven ruiken.

Dan hoort ze opeens: "Dag Jet Cleiren". Het is de olieboer met zijn hondenkar.
"Goedemorgen", zegt Jet.
De olieboer komt ook vaak bij hen aan de deur om olie te verkopen voor hun lamp. Hij heeft een kar met daarop twee blikken vol olie. De kar wordt getrokken door een magere hond. Jet loopt verder over de keien. Daar hoort ze een brommend geluid. Hé, een auto. Die zie je niet zo vaak. Wie zou het zijn? Het is de auto van meneer Meurisse. Hij woont op landgoed Putse Moer en is directeur van de chocoladefabriek in Antwerpen. Ze heeft al veel verhalen over hem gehoord. Hij is heel rijk en veel mensen uit het dorp werken in zijn fabriek. Meneer Meurisse is

kasteel Ravenhof waar Pien in de keuken werkt

de enige in de buurt met een auto. Jet heeft meneer Meurisse nog nooit in het echt gezien. Als de auto hier in het dorp komt, zit altijd alleen de chauffeur erin. Hij woont namelijk in de Dorpsstraat en neemt de auto soms wel eens mee naar zijn huis.
"Oppassen meisje!" Wat is dat nou? Jet kan nog net op tijd opzij springen voor de koets. Ze kijkt geschrokken in het boze gezicht van de koetsier. Terwijl de koets langs haar rijdt, kijkt Jet nieuwsgierig naar binnen. Zit er iemand in die ze kent? Ja! Daar zit meneer Moretus. Hij woont in het kasteel waar de zus van Jet, Pien, werkt als keukenmeisje. Maar ze kan natuurlijk niet naar hem zwaaien. Daar is hij veel te deftig voor![11]

Opeens ziet Jet iets glinsteren in het gras onder de bomen. Wat is dat? Ze bukt zich om het op te rapen. Het is een glimmende, zilveren gulden. Ze heeft een gulden gevonden! Snel doet ze haar hand weer dicht, ze kijkt om zich heen. Heeft niemand het gezien? Ze wordt er zenuwachtig van. "Ik heb een gulden, een hele gulden, ik heb een gulden, een hele gulden", zingt het door haar hoofd. Stuivers, dubbeltjes, centen en halve centen, die heeft ze vaak genoeg in haar hand, als ze voor moeder boodschappen moet doen.

Maar een hele gulden! En niemand weet dat zij hem heeft! "Ha!", denkt ze "wat kan ik allemaal voor een gulden kopen? Er is zoveel dat ik wel zou willen hebben. Of moet je een gevonden gulden naar veldwachter Van Wijk brengen?..."
In de verte hoort ze de schoolbel[12]. Jet schrikt op. Op de klok van de kerk ziet ze dat het al half negen is. Snel wikkelt ze de gulden in haar zakdoek en ze stopt hem diep in de zak van haar schort. Met haar hand op de zak gedrukt rent ze naar school. Ze is bijna te laat, alle andere kinderen zijn al in het lokaal. Het is een groot kabaal, met veertig kinderen die door elkaar praten en lachen. Ze hebben elkaar veel te vertellen want gisteren was het zondag. Dat is de enige dag in de week dat er geen school is[13]. Dan wordt het opeens muisstil. Alle kinderen gaan netjes rechtop staan naast hun schoolbank. Meester Verhoeven staat in de deuropening. "Goedemorgen jongens en meisjes." Alle kinderen antwoorden in koor: "Goedemorgen meester", en gaan netjes in hun schoolbank zitten. Ze beginnen met rekenen. Jet pakt haar lei en griffel en schrijft de sommen van het bord over. Het is doodstil in de klas. Je kunt alleen nog maar het gekras van de griffels horen.

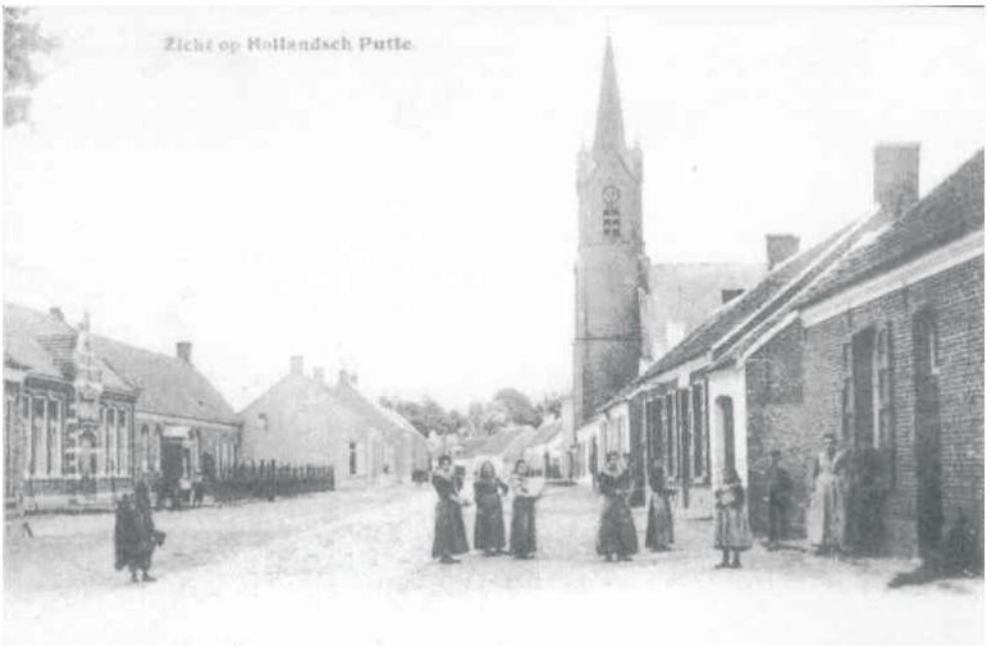

Vooraan links de school

Jet kan haar gedachten maar moeilijk bij de les houden. Ze denkt aan de scheur in de broek van Jan en aan het strenge gezicht van moeder. Moet

10. Met een gierkar bracht de boer de mest uit de gierkelder naar het land.
11. Karel Moretus Plantijn woonde in 1910 in kasteel Ravenhof, vlak over de grens bij Putte. Hij was zeer geliefd in Putte en iedereen kende hem. Hij werd in 1912 tevens burgemeester van de Belgische gemeente Stabroek. Hij was een forse man en reed gewoon met de tram naar Antwerpen. Ook kwam hij met de Puttenaren in het café kaarten. Op een avond zat hij te kaarten en ging een weddenschap aan dat hij de zoldering uit een huis naar beneden kon slaan. Ze gingen naar een heel armoedig huisje. Karel Moretus wist dat de eigenaren van het huisje zo arm waren dat ze geen geld hadden om het op te knappen. Daar trapte hij de zolder in zodat hij de mensen geld kon geven om hun huisje weer bewoonbaar te maken. Hij was een weldoener voor armen en behoeftigen.
12. De kerk in Putte stond in 1910 op dezelfde plek als waar de tegenwoordige kerk staat, aan de Antwerpsestraat (toen Dorpsstraat). Het was echter niet dezelfde kerk als nu. De kerk uit 1910 was gebouwd in 1868 (voor die tijd gingen de Puttenaren naar de Belgische kerk, waar een Belgische en een Nederlandse pastoor waren). De kerk werd in 1910 in brand gestoken door Franse troepen.
13. Er was in 1910 één lagere school in Putte, aan de Dorpsstraat (Antwerpsestraat). Dit was een openbare, gemengde school. De schooltijden waren van 8.30 – 12.00 en van 14.00 – 16.00 op maandag tot en met vrijdag. Op zaterdag was er alleen 's ochtends school. Er waren twee klaslokalen met totaal 70 tot 90 leerlingen. Het aantal kinderen schommelde nogal. In de zomermaanden waren er beduidend minder. Niet alle kinderen gingen in Putte naar school: de 'gegoeden' gingen naar België.

ze de gulden niet aan moeder geven? Die heeft het geld hard nodig. Maar als ze de gulden bewaart tot oktober, als de kermis weer komt…dan zou ze wel tien keer in de draaimolen kunnen! En net zoveel kaneelstokken en kandijbrokken kopen als ze lust! Misschien kan ze een prentenboek kopen, of een ganzenbordspel, dat is leuk voor iedereen…
"Jet Cleiren! Wil jij soms vanmiddag langer blijven om je werk af te maken?"
Jet schrikt op. Meester Verhoeven kijkt haar streng aan. "Nee meester", zegt Jet zachtjes. En ze gaat snel weer aan het werk.

In de pauze geeft Jan haar zijn hoepel. Jet kijkt haar broer verbaasd aan. Ze was alweer vergeten dat ze de scheur in Jans broek zou naaien. Ze denkt alleen maar aan de gulden in de zak van haar schort. Zal ze aan Jan vertellen wat voor schat ze heeft gevonden? Nee, ze wil eerst zelf besluiten waaraan ze het geld gaat uitgeven. Ze pakt de hoepel en rent het plein op om met Betje te hoepelen.
's Middags begint de school weer om twee uur. De meisjes krijgen handwerkles. Als ze bezig zijn met het naaien van een knoopsgat stopt Jet snel een draadje in de zak van haar schort. Dat gaat ze na schooltijd gebruiken om de scheur in Jans broek te naaien. Ze denkt bij zichzelf: Jan kan straks lekker buiten spelen maar ik moet dan die stomme scheur nog naaien. En misschien nog wel meer verstelwerk doen voor moeder. Die jongens hebben het maar wat gemakkelijk! Maar ze kan toch niet echt heel jaloers zijn op Jan. Want, zegt ze tegen zichzelf: "In mijn zak zit een gulden en in die van Jan zit een scheur!"♣

Boven: v.l.n.r.: Een nichtje, de twee gezelschapsdames juffrouw Gielis (met bril) en juffrouw Lemmens, graaf en gravin Moretus, nog een nichtje van mevrouw. De jongeman is onbekend.

Onder: huisje zoals er vele stonden in Putte. Hier zou de graaf wel door de zolder kunnen stampen.

De commissaris op bezoek

Tussen 1896 en 1925 was Mr. A.E.J. baron Van Voorst tot Voorst Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant. Een van zijn taken was het regelmatig bezoeken van alle gemeenten in de provincie. Van die werkbezoeken hield hij nauwkeurig verslag bij. Lees hierna wat hij in al die jaren over Putte te melden had.

Den vierden Mei 1896 bezocht ik de gemeente Putte. Na van te voren in Huybergen en in Ossendrecht te zijn geweest, kwam ik omstreeks 4 uur te Putte aan. Er was zeer veel werk van gemaakt, om mij behoorlijk te ontvangen. Meerdere eerebogen, sparregroen, vlaggen, harmonie.

Putte heeft eene bebouwde kom, waarvan een gedeelte Hollandsch en een ander deel Belgisch is. Dat geeft dikwijls veel last met de politie, omdat deze de grens niet mag overschrijden.

De harmonie is samengesteld uit Hollanders en Belgen. De secretarie is bij den secretaris aan huis, de raad vergadert in een herbergkamer; nog nooit werd ik in eene raadskamer gebracht, die eenen zóó bedroefden indruk maakte: eerst moet men door de gelagkamer, vervolgens door een winkel, waarin vooral veel brood ligt en daarachter de raadkamer.

De wethouders maakten geen ongunstigen indruk; de pas benoemde burgemeester schijnt zeer zijn best te doen. Mijne audiëntie moest ik ten huize van den burgemeester geven, omdat het daar althans behoorlijk was.

De geestelijkheid van Putte deelde mij mede, dat zij meende, dat de keuze van den nieuwen burgemeester eene gelukkige geweest was.

De administratie te Putte was zeer goed in orde. Ik bleef tot half zes in Putte (ik moest om zeven uur de trein te Bergen op Zoom halen) en werd door het volk zeer luide toegejuicht toen ik vertrok.

Hoewel Putte arm is, wordt er 's winters toch geen gebrek geleden; de geheele vrouwelijke bevolking vlecht matten, en verdient daarmede een behoorlijk daggeld; ook de kinderen kunnen daarmede helpen. De administratie van den secretaris, zoowel als die van den ontvanger, maakte, volgens Klasens, een goeden indruk.

De arbeidswet wordt te Putte algemeen overtreden, met name de artt. 3 en 5. Ik geloof niet, dat het mogelijk zijn zal, bedoelde wet daar te doen eerbiedigen: vooreerst omdat het werk door de ouders in huis aan de vrouwen, dochters en kinderen wordt opgedragen; men heeft niet met enkele werkgevers te doen, wier werkplaatsen men kan laten controleeren, maar met de geheele bevolking, omdat in ieder huis, en vooral door ieder gezin matten worden gevlochten. Vervolgens is de wet niet te handhaven, omdat Putte voor de helft Belgisch is, en onze arbeidswet in België niet geldt en de Belgische arbeidswet in Putte niet gehandhaafd wordt.

Zou men met geweld de bevolking tot gehoorzaamheid aan de arbeidswet willen dwingen, dan zou men, meen ik, opstand verwekken.

Den 28 Augustus 1900 kwam ik weer in Putte. Sinds mijn vorig bezoek was een ledig

Thuis matten vlechten, zowel binnen als op straat, zorgde in die tijd toch wel voor het hoofdinkomen van de inwoners van Putte. Boven: eerst strengen vlechten. Met 7 tot 9 strengen, ook wel enden *genoemd. De kinderen vlochten met drie biezen*enden.
Onder: na het maken van de strengen worden ze verzameld om boven de bakkersovens te laten drogen en daarna in elkaar te zetten.

staand lokaal van de openbare school ingericht tot raadhuis. Na invoering van leerplicht zal dat lokaal vermoedelijk weer voor de school noodig zijn; Putte zit dan weer zonder raadhuis.
Van BenW vernam ik dat het mattenvlechten wel werk geeft in Putte, maar dat het zoo bedroevend was, dat er slechts enkele afnemers waren, en dat deze de gedwongen winkelnering hadden ingevoerd, de werknemers die toch al slecht betaald werden, waren daardoor van oneindig mindere conditie, door dat ze nooit een cent geld in handen kregen. Verbod van gebruik van vreemd geld zou in Putte niet te handhaven zijn; men ging veelal in de winkels van Belgisch Putte; in Hollandsch Putte is geen f 100.- Hollandsch te krijgen; als de menschen naar stad gaan, gaan ze naar Antwerpen.
Op mijn audiëntie verscheen de wethouder Teysen, die klaagde over den veldwachter; hij ondervond geene bescherming voor zijne goederen; bovendien werd niet gelet op het muziek maken in de herbergen. Ik heb Teysen gezegd, dat hij zich met zijn klachten tot den burgemeester moet richten; hielp dat niets, dan kan hij zich later schriftelijk tot mij wenden.

Gedwongen winkelnering: stelsel dat arbeiders een deel van hun loon moeten besteden in bepaalde, aan hun onderneming toebehorende winkels

De nieuw benoemde gemeente ontvanger, Ketelaars, tevens waarnemend rijksontvanger, kwam zich aan mij voorstellen.
Van Hooydonk en Gijsen klagen over te hoogen aanslag in den hoofdelijken omslag.
De burgemeester, door mij gehoord over de klachten van Teysen, erkent dat de veldwachter meer dienstijver kon hebben; maar zegt tevens, dat Teysen tegen den veldwach-

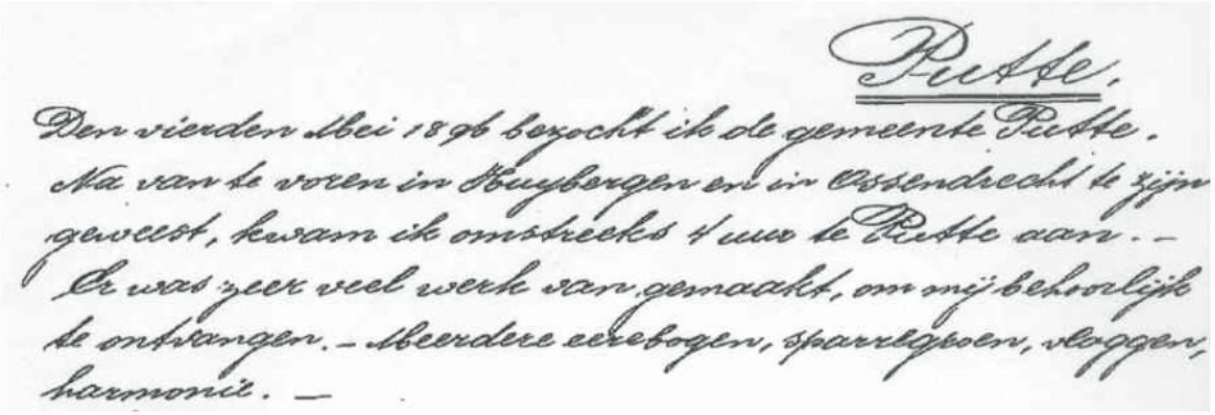
Putte.
Den vierden Mei 1896 bezocht ik de gemeente Putte.
Na van te voren in Huybergen en in Ossendrecht te zijn geweest, kwam ik omstreeks 4 uur te Putte aan. –
Er was zeer veel werk van gemaakt, om mij behoorlijk te ontvangen. – Meerdere eerebogen, sparregroen, vlaggen, harmonie. –

In 1896 begint de commissaris vol goede moed met keurig in zijn logboek de bezoeken in de provincie te noteren (boven). Later is zijn handschrift heel wat slordiger (onder).

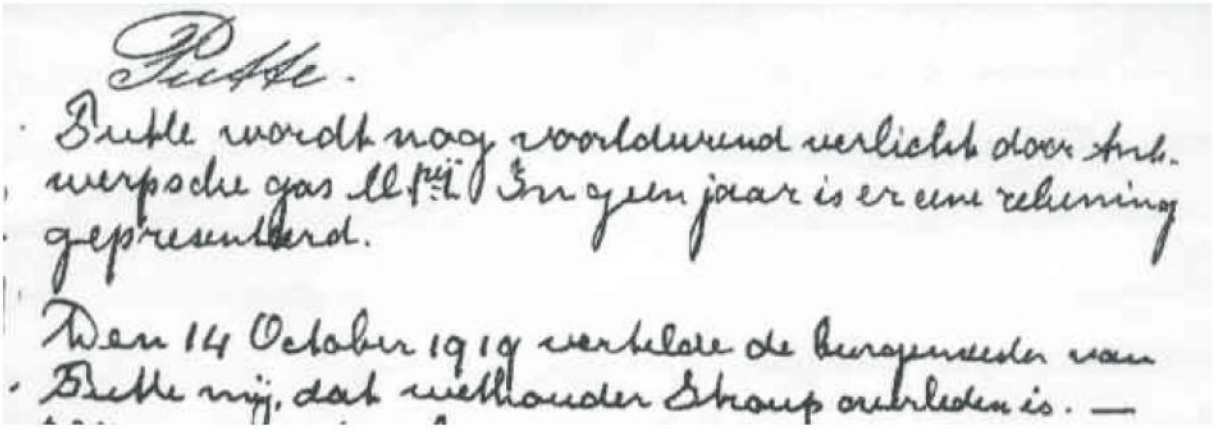
Putte.
Putte wordt nog voortdurend verlicht door Antwerpsche gas M.P.I. In geen jaar is er eene rekening gepresenteerd.
Den 14 October 1919 vertelde de burgemeester van Putte mij, dat wethouder Stroup overleden is. –

ter is, omdat deze met de raadsverkiezingen, niet voor Teysen wilde werken. De klachten van Hooydonk en Gijsen waren gegrond; zij waren vrienden van den burgemeester, en werden daarom door de tegenwoordige meerderheid gekneveld.
Wat de muziek in de herbergen betreft, volgens den burgemeester werd daartegen zoo veel mogelijk gewaakt, het was moeilijk bekeuringen te maken, maar in 1899 waren er toch ruim 40 verbalen geweest wegens allerlei herbergovertredingen, muziek maken enz enz, meest al door de marechaussee opgemaakt; de gemeenteveldwachter had er 5 opgemaakt. De muziek in de herbergen was niet te keeren; in alle naburige gemeenten ging het juist als in Putte; in Hoogerheide was het nog veel erger.
Ik heb den veldwachter; Puttenaar van geboorte, sinds 15 jaar veldwachter, laten binnenkomen en hem tot het aan den dag leggen van meer dienstijver aangespoord; bij gegrond bevonden ernstige klachten dreigde ik hem met ontslag.
De secretaris Leys meende dat ik hem zocht; hem gezegd, dat het tegendeel waar was, en dat ik veeleer steeds tot gematigdheid en vrede had aangespoord; hem gezegd, dat, als er weer eens eene burgemeestersvacature in Putte kwam, en Putte was nog zoo verdeeld als nu; dat er dan vermoedelijk weer naar een vreemden burgemeester zou gezocht worden. Ik nam de localiteit van de openbare school (3 goed ingerichte localen) in oogenschouw; de leerlingen waren er niet.
Den burgemeester, die mij had uitgenodigd iets bij hem te gebruiken, had ik bericht, tot mijn leedwezen verhinderd te zijn van zijne uitnodiging gebruikt te maken.

Schoolklas uit 1911 met hoofdonderwijzer Koenraadts (?)

De rijke pastoor, die ik in 1896 in Putte had aangetroffen, was overleden; dat was een zware slag voor de gemeente, omdat hij veel goed deed in de gemeente, en omdat hij hoog was aangeslagen in den hoofdelijken omslag.

Den 20 April 1904 kwam ik weer in Putte, ik was van te voren per tram naar Ossendrecht gereden, en ging later per rijtuig naar Bergen op Zoom terug, na tevoren nog Hoogerheide, waar het raadhuis van Woensdrecht staat te hebben bezocht.

Het raadhuis is nu gevestigd in een klein afgeschoten hokje van de onderwijzerswoning; nog wel zeer primitief, maar toch eigelijk veel beter dan vroeger in 1896. Audiëntie verleend aan pastoor van Ekelen, die zich beklaagde over den strijd in de gemeente tusschen den burgemeester eenerzijds, en diens wethouders anderzijds.
De pastoor staat aan de zijde van den burgemeester, en vroeg, dat ik deze toch zooveel mogelijk zou steunen.
Het hoofd der school beklaagde zich over de wethouders, die geweigerd hadden om een mandaat voor zijn tractement tijdig te laten opmaken, waardoor hij zeer in ongelegenheid was geraakt. Nu was de zaak – dankzij de tusschenkomst van G.S. - gelukkig in orde.
De veldwachter Mertens beklaagde zich, dat de wethouders armzusters weigeren om verder aan hem te voldoen de met hem overeengekomen verplegingskosten voor zijne krankzinnige zuster. De burgemeester had zich bereids te dezen zelfder zake tot Gedeputeerde Staten gewend.

De wethouders Teysen en Stroup hebben eindeloze –meestal hoogst onbillijke- klachten tegen den burgemeester. Ik deed een beroep op hen, om toch mede te werken, dat de zaken in Putte niet vastloopen. Een m.i. gegronde klacht van Teysen tegen de burgemeester was, dat deze niet zorgde voor den schouw der wegen en waterleidingen, en dat dientengevolge nu groote kosten moesten gemaakt worden om eene waterleiding weer in orde te maken, wat in 1903 met een kleinigheid ware te verhelpen geweest. Ook de burgemeester klaagde van zijn kant bitter over de wethouders en over den gemeenteraad, ik heb medelijden met den burgemeester; hij kan in Putte zijn plezier wel op!
Op eene bevolking van 1200 zielen werden er in 1903 23 huwelijken gesloten; 25% gedwongen; 2 à 3 onwettige geboorten per jaar. De menschen wonen in werkelijk goede woningen; meestal eigen huisjes met 10 tot 20 aren tuin; aardappelland wordt dan achteraf nog gehuurd, even wel voor niet meer dan voor eigen gerief; 2 à 3 varkens; 3 à 4 geiten; ieder huishouden slacht zijn eigen varken en eet het helemaal op.

Vroeger ging er veel volk naar Duitschland; thans zijn de loonen daar niet meer zoo hoog, en gaan er velen naar België, en om hout te kappen naar Frankrijk. Slechts enkele vrouwen gaan in het buitenland werken, en dan nog meestal getrouwd. De grootst grondeigenaren van gronden onder Putte zijn de Pret met 186 H.t., en Couperus met 99 H.t.

Den 24 Juni 1908 kwam ik weer in Putte; ik ging met den tram naar Ossendrecht; reed van daar naar Putte en keerde later van daar per rijtuig naar Bergen op Zoom terug.
Het was voor mij een moeilijk bezoek, na alle verschillen en moeilijkheden, die er geweest waren met den burgemeester en met de wethouders. Zooveel mogelijk trachtte ik de gemoederen kalm te houden; dat gelukte vrij wel; wethouder Stroup zei wel eens een hard woord, maar ik deed dan maar, alsof ik het niet hoorde. Bij mijn komst had de burgemeester eene lange welkomsrede voorgelezen; ik geloof niet, dat zijn welkom van ganschen harte kwam. Ik richtte het woord nooit tot iemand in het bijzonder, ik sprak steeds in het algemeen, en keek dan de Heren om beurten aan. Zoo kwam ik zonder incidenten tot aan de audiëntie; daarvoor had zich niemand aangemeld behalve het pas benoemde schoolhoofd, de Heer Koenraadts; deze vroeg mijne bemiddeling, opdat men spoedig zou beginnen aan de voorgenomen verbouw van zijne woning; het was daarvoor thans zoo mooi weer; omdat de woning geheel wordt afgebroken, en hij zich middelerwijl tijdelijk elders zal moeten behelpen, wees hij er op, dat het zich behelpen 's zomers veel gemakkelijker ging dan 's winters; de Heer Koenraadts vroeg bovendien steun bij den raad, tot verbetering van zijn jaarwedde.

Het raadhuis – niet veel meer dan eene porte cachère – is ellendig, ik wenschte deze Heeren een lotje uit de loterij, om een behoorlijk nieuw raadhuis te kunnen bouwen.
De waterleidingen worden thans door de gemeente onderhouden; in 1907 was daaraan ruim f 300 ten koste gelegd. Wanneer de burgermeester alle zes jaren trouw had geschouwd, zooals zijn plicht was, dan had gemeente die groote uitgave voor verwaar-

loosd onderhoud niet behoeven te doen, merkte wethouder Stroup schamper op.
De Katholieken hebben geen eigen begraafplaats; hunne begraafplaats behoort aan de gemeente; een klein stukje ongewijde aarde dient als algemeene begraafplaats.
Geneeskundige hulp wordt verleend door drie doctoren, één uit Calmpthout, en twee uit Stabroek; daar is op die manier voldoende genees- en verloskundige hulp. Sinds er een nieuw schoolhoofd is, wordt er herhalingsonderwijs gegeven; het valt nog al in den smaak.
Sinds de bouwverordening tot uitvoering der woningwet tot stand kwam, kost eene arbeiderswoning ongeveer f 250 meer dan vroeger; hier door wordt er wel minder gebouwd dan vroeger. Ongeveer alle menschen wonen op hun eigen; om te bouwen kunnen ze in den regel voldoende kapitaal krijgen tegen 4, hoogstens 4 ½ %.
Veel menschen gaan nog altijd in Duitschland werken.

Vrouwen en kinderen trachten nog steeds in de mattenindustrie eenige bijverdiensten te verwerven; dat gaat tegenwoordig zeer moeilijk; de industrie gaat slecht; Engeland trekt veel minder dan vroeger; bovendien is gedwongen winkelnering ingevoerd, en blijft daardoor bijna geene verdiensten voor de vrouwen en kinderen over.
Voor ongeveer 70 jaren werd de mattenindustrie in Putte – waar geen biezen groeien – geïmporteerd, door een huishouden uit Loon op Zand, dat zich in Putte vestigde; - door de werkgevers uit Putte worden de biezen gekocht, te Zwolle en elders; het werkvolk haalt bij hen de biezen, en brengt die gevlochten terug; men krijgt dan een vasten prijs per meter.
B en W deelden mij nog mede, dat er geen Belgisch Putte bestaat, wanneer men den weg volgt van Putte naar België, dan ligt links van den weg een gehucht, aan Putte aangebouwd, dat tot de Belgische gemeente Capelle behoort; en rechts van den straatweg een gehucht, eveneens aan Putte aangebouwd, doch tot de Belgische gemeente Stabroek behoort. Die gehuchten liggen ongeveer een uur van de gemeenten Stabroek en Capelle.

Arbeiders uit deze streek gingen o.a. in Duitsland werken om aan de kosten te komen. Dit zijn allemaal Puttenaren die in 1900 in Düsseldorf werkten.

De wethouders Stroup en Teysen vroegen nog een particulier onderhoud, om over den burgemeester te klagen. Ik heb hun gezegd, dat ik hen niet kan te woord staan, vóór ze mij geantwoord hadden op mijn brief van 24 Maart 1908, waarin ik hen verzocht, hunne klachten schriftelijk te formuleren.

Den 12 April 1912 kwam ik weer in Putte; ik was eerst in Huybergen geweest, en daarna in Ossendrecht. Van uit Roosendaal maakte ik den tocht per auto.
Ik verleende audiëntie aan den pastoor, die eenvoudig zijne opwachting kwam maken, en aan den gemeente secretaris Leys, die door den Raad benoemd was tot gemeente

ontvanger; hij vroeg steun dat G.S. de definitieve combinatie van die twee betrekkingen in een persoon mochten verlenen; tot nu toe was die toestemming slechts voor één jaar verleend.
Verder was ik aangewezen op den burgemeester met diens twee wethouders; de heele samenkomst verliep, zonder dat er één hard woord tuschen de heeren viel!
Men klaagde sterk over de gedwongen winkelnering; 4 winkeliers uit Nederlandsch Putte en 4 uit Belgisch dito drijven het zaakje; zij zijn de werkgevers, zij koopen de biezen in Overrijssel of elders, en geven die aan de werknemers. Iemand die het vlechten bijzonder goed verstaat kan, een heele week hard werkende, ongeveer f 2,50 maken. Doch geld wordt in winkelwaren geleverd. Wethouder Stroup vertelde van een kg reusel, dat 46 cent kostte voor 92 cent moest worden meegenomen. Zoo was het met alles; wie het waagde, elders iets te koopen, kon geen werk meer krijgen. Ook de andere winkeliers noteerden nu hunne waren voor de overige ingezetenen wat hooger. Het is heel erg, vooral omdat minstens 300 vrouwen en meisjes in de matten vlechterij werkzaam waren. Hoewel ook 's zomers gevlochten wordt, is het toch vooral een arbeid voor 's winters.
Men ziet bijna geen Hollandsch geld in Putte; van het dorp is 1/3 Hollandsch en 2/3 Belgisch; de Hollanders gaan veel in België (Antwerpen) werken, en worden daar in Belgisch geld betaald; de handel richt zich ook meestal naar België; het zal daarom uiterst moeilijk zijn, het Belgische geld te verdrijven. Nadeel voor de inwoners ziet men er niet van in; als men bijv. een rijksdaalder wisselt, krijgt men vijf 1 franc stukken + 12 ½ cent.
De menschen zitten gaarne in de herberg, hooren gaarne muziek, dansen gaarne. Er zijn minstens 50 gelegenheden met "verlof", benevens 5 vergunningen. Als er kermis is komen er minstens 20 orgels uit Antwerpen; de aanlegger eener dansgelegenheid betaalt voor vier dagen ongeveer f 70 voor zoo'n orgel. Aan BenW geraden eene belasting te ontwerpen op de publieke vermakelijkheden, en op die manier die orgels te treffen.
De grootste danszalen zijn in Belgisch Putte; daar komen orgels van 200 tot 300 frcs, en betaalt de ondernemer bovendien 50 frcs daags aan de gemeente.
Bij zoo'n Puttesche kermis komen de menschen van uren ver uit de omgeving; het is er dan vreeselijk druk. Vroeger kwam er de beau monde uit Antwerpen; soms wel 30 rijtuigen; dat is nu gedaan.
Er is in Putte gebrek aan goede arbeiderswoningen; geraden overeenkomstig de woningwet eene vereeniging in het belang der volkshuisvesting op te richten. Op het Gouvernement zal men de Heeren gaarne

inlichten.
Ongeveer 150 menschen gaan buiten de gemeente werken: hout hakken in Frankrijk, grondwerk doen in België of in Duitschland.

Den 16 Augustus 1917 kwam ik weer in Putte; tevoren had ik Woensdrecht en Ossendrecht bezocht.
Wethouder Teysen is als Raadslid gevallen; als zoodanig werd hij vervangen door A.G. Leys, een broer van den Secretaris. Wethouder Leys maakte een goeden indruk; van den Pastoor (Rijppaert) vernam ik , dat hij Leys zeer hoog schatte; hij was kerkmeester; voorzitter van den Boerenbond. De Pastoor kende hem goed en prees hem zeer; hij is een fatsoenlijk, eerlijk man.
Graaf Moretus, die sinds de oorlog in Putte verblijft, prees Leys ook zeer; Leys administreert reeds sinds jaren voor Moretus; hij doet dat goed.
Stroup maakte enkele scherpe rake opmerkingen; hij moge en drijver zijn, ik geloof toch ten slotte, dat hij een open oog heeft voor de algemeene belangen, en die naar vermogen wil dienen. De minste van het drietal is wel de burgemeester Leys; hij was blijkbaar slecht van den loop van zaken op de hoogte, en werd voortdurend door Stroup of wethouder Leys gecorrigeerd. Stroup verweet hem o.a. dat hij had toegelaten, dat een aan een Belg behoorend dennenbosch ter waarde van minstens f 600,- door hout stroopers was gekapt, weggevoerd en verkocht. Men was daarmede wel een maand doende geweest. Iedereen wist het; iedereen zag het; iedereen sprak er over. En de burgemeester had niets gedaan om dat schandaal te voorkomen. Stroup kwam met dat verhaal voor den dag, toen ik er den burgemeester op wees, dat de veldwachter in 1916 geen enkel proces verbaal had opgemaakt! Ik heb den burgemeester en den veldwachter zeer hard gevallen, dat zij hun plicht zoo zeer verzaakt hadden.
Er word veel gesmokkeld; de kleine man smokkelt zonder uitzondering allemaal. Er is thans veel Duitsch geld in omloop; gevolg van het smokkelen.
Het matten vlechten is gedaan; er is thans geen afzet voor het product; vroeger ging het naar België. Putte wordt nog voortdurend verlicht door Antwerpsche gas Mpij. In geen jaar is er eene rekening gepresenteerd.

Den 14 October 1919 vertelde de burgemeester van Putte mij dat wethouder Stroup overleden is. Hij en de pastoor hadden getracht den Heer Teysen te bewegen zich weer voor den vacanten wethouderszetel beschikbaar te stellen: dan zoude alle reden voor partijschap uit den gemeente verdwijnen. Teysen had zich niet willen laten overhalen; hij leeft in onmin met den wethouder Leys, en wil met dezen niet saam werken.
De woningnood is op het moment in Putte niet groot; alle vluchtelingen zijn weg. Bovendien zijn 15 arbeiders met hunne gezinnen naar Noord Frankrijk getrokken, aangelokt door het hooge loon, 25 francs daags, dat daar betaald wordt; daardoor kwamen hunnen woningen ledig.

Den 7den Juni 1921 kwam ik weer in Putte; tevoren had ik Wouw bezocht.
Wethouder Stroup is overleden; in zijn plaats kwam een eenvoudige boer, Matheusens; hij ging er groot op, dat zijn zoon sinds 5 jaar politie agent in den Bosch was!
Burgemeester Leys had een lange speech opgeschreven om mij welkom te heeten en las die met overluide stem in de kleine raadszaal-secretarie (nog steeds gevestigd in de woning van het hoofd der school) voor. Wethouder Leys maakte mij weer een goeden indruk; toen ik aan pastoor Rijppaert vroeg of Leys z.i. eventueel een ernstige candidaat

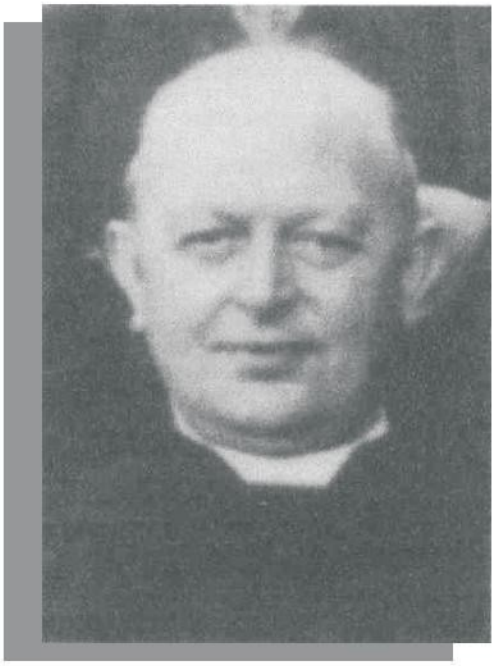

Rijppaert, pastoor in Putte van 1911 tot 1923, waarna hij naar Steenbergen vertrok en Vermunt hem opvolgde.

voor de burgemeestersbetrekking mocht zijn, antwoordde deze ontkennend; een groot deel van de bevolking zou hem dat niet gunnen, en zich sterk tegen hem kanten. Bij eene eventueele vacature moest er een vreemde burgemeester komen, dan wel: Putte moest vereenigd worden met Ossendrecht.
Woningnood is er niet in Putte: de Belgen zijn weer weg; daardoor kwamen er huizen ledig; bovendien werken wel 40 menschen (deels met hun gezinnen) in Noord-Frankrijk.
De menschen die in Frankrijk gaan werken, komen van daar als socialist terug, in tegenstelling met hen, die in Dusseldorf, Hamburg of Wilhelmshaven gaan werken; die leerden daar tucht en orde!
Er is weinig werk in de gemeente; met huisarbeid wordt door vrouwen en kinderen een mager loontje bijverdiend; met matten vlechten f 0,35 en met rozenkransen maken f 0,80 per dag.

Voor f 175 behandelt de doctor uit Stabroek de arme zieken en levert hun medicijnen.
Gemeente krijgt nog gas uit Antwerpen; verlangt niet naar electriciteit; heeft goed drinkwater; sluit dus niet aan bij de groote waterleidingMpij.
Het distributiebedrijf van de levensmiddelen kostte ongeveer f 7000,-.
Aan hoofdomslag wordt 6% geheven.
Het getal bierverloven is tot de helft teruggebracht; er zullen er nog ongeveer twintig zijn.
Er is sinds een paar jaar een jonge geschikte veldwachter; hij doet veel dienst gezamenlijk met de marechaussee. De verhouding tusschen den Rijksveldwachter, de politietroepen en de marechaussee schijnt te wenschen over te laten.

Na weer tevoren in Wouw te zijn geweest, kwam ik op 2 Juni 1925 weer in Putte.
De verhoudingen in Putte laten nog veel te wenschen over. Bij de laatste Raadsverkiezing trachtte Pastoor Rijppaert eene verzoening te bewerken tusschen de leiders der diverse partijen; dat mislukte. Door dat hij onvoorzichtig had laten merken, dat hij voor de eene partij meer gevoelde dan voor de andere, wilde die andere partij niet meer van hem weten, en kwam niet meer in de kerk. De Bisschop was toen verplicht hem te verplaatsen, en aan zijn opvolger – Pastoor Vermunt – de opdracht te verstrekken zich buiten alle plaatselijke partijen te houden. Pastoor Vermunt gaf mij als zijn oordeel te kennen, dat Burgemeester Leys overleden was en vervangen moest worden. Hoewel hij den wethouder Leys een fatsoenlijk eerlijk mensch vond, meende hij, dat deze nooit burgemeester mocht worden; dat zou een ramp zijn voor Putte, omdat de over overgroote meerderheid der bevolking zich tegen hem

zou keeren.
Teysen, de vroegere wethouder, en groote antagonist van wethouder Leys, heeft Putte met der woon verlaten en is naar Antwerpen vertrokken.
In Putte wonen bijna uitsluitend arbeiders en ambachtslieden; voor hen is geen werk in de gemeente; zij gaan allen in Antwerpen werken om de groote havenwerken enz. Zij worden daar door de werkmeesters niet aangenomen, tenzij zij lid worden van den socialistischen bond. Bij de laatste kamerverkiezing werden in Putte meer dan tachtig socialistische stemmen uitgebracht. Langzaam maar zeker wordt heel Putte door de socialisten veroverd. Tijdens de mobilisatie hebben de Hollandsche militairen den socialistischen aldan vlijtig bewerkt; ook de commiezen deden en doen in deze veel kwaad.
De Joodsche gemeenten te Antwerpen legden in Putte drie Israelitische begraafplaatsen aan.
Met matten vlechten en rozenkransen vervaardigen verdienen de vrouwen en kinderen in Putte nog steeds een heel aardig bedrag. Armoede is in Putte onbekend. Men krijgt nog steeds gas uit Antwerpen; 5 centime de m3.
Geen woningnood; 15 genzinnen trokken naar Frankrijk, en bleven daar; hunne woningen kwamen daardoor disponibel.
Geen boerenleenbank in Putte; wel in Ossendrecht; daar wordt bijna geen geld gebracht.
Er zijn bijna geen bierverloven meer; ook geen muziek meer in de herbergen. In de herbergen is niets meer te doen. Alles gaat naar Belgisch Putte; daar kost een glas bier 12 cent minder dan in Hollandsch Putte, vooral ten gevolge van de valuta.
Er is in Putte uitsluitend Belgisch geld in omloop; als iemand zijn belastingen wil gaan betalen, moet hij beginnen met zijn Belgisch geld te wisselen; dat is dikwijls moeilijk genoeg.
Boeren zijn er niet; uitsluitend arbeiders; voor eigen gebruik mest ieder gezin minstens één varken.
Van Pastoor Vermunt vernam ik, dat secretaris Leys nog veel misbruik maakt van sterken drank.♣

Foto uit de dertiger jaren met op de voorgrond de voor Putte belangrijke, boomlange graaf Karel Moretus met rechts van hem de gepensioneerde Jozef (Sjef) Leijs met daar weer rechts van burgemeester Stokmans van Putte-Kapelle (Beide heren met hoed). Ze poseren op de meet van de sinds jaar en dag gereden koers tijdens de populaire jaarlijkse kermis.

40 jaar luchtvaart en 30 jaar heemkunde

In gesprek met Louis van den Bergh

Door omstandigheden hebben we onze afspraak twee keer moeten verzetten. Achteraf ben ik daar blij om. Dit besef dringt tot me door, als ik rond tien uur in de morgen op weg ben naar Louis en niet zoals eerst de bedoeling was in het donker op een avond. Zijn huis aan de Aviolandalaan kan ik niet direct vinden. Een behulpzame postbode wijst me de weg. Het laantje waaraan Louis woont wordt aan mijn ogen onttrokken door een paar grote vrachtauto's die wachten voor de poort van de fabriek. Vandaar dat ik het niet kon vinden! Wanneer ik zijn erf oprij word ik begroet door Mariëtte, de vrouw van Louis. Al snel wordt het me duidelijk dat ik niet de eerste ben die hun huis niet direct kon vinden. "Maar je had even kunnen bellen. Toch? Dat gebeurt wel vaker als ze ons niet kunnen vinden." In huis wordt ik hartelijk begroet door Louis die me aan de eettafel ontvangt met koffie en een schaal vol koekjes.

Aviolanda, Fokker

Vanuit de kamer kijken we op het huidige kantoorpand van Stork. Amper vijftig meter van de eettafel verwijderd.
"Dat was niet altijd zo hoor", zegt Louis.
"Ik ben daar zo'n vijfitg jaar geleden begonnen. Wat je verderop ziet was destijds de eerste grote hal. Hier voor onze tuin was bos en verderop stond de portiersloge. Daarachter waren allemaal zandverstuivingen. Er tussendoor liep een weg naar de toenmalige steenfabriek. In dit huis wonen we nu vijfendertig jaar. Stom toeval. Het huis kwam leeg en de bedrijfsleiding van Aviolanda vroeg of ik er in wilde. Ze hadden liever een bewoner met affiniteit voor de basis, dan een kritische lastpak. Het hek van de vliegbasis is pas kortgeleden verplaatst ter hoogte van onze erfafscheiding en de weg naar ons huis. Ja, er is sinds 1954 wel veel veranderd!"
Het jaartal 1954 is gevallen. Het jaar waarin Louis begon als monteur in Papendrecht na een luchtmachtopleiding in Deelen. Een korte periode, want in 1955 kwam hij naar Hoogerheide.

Als één van de zeven mannen uit West-Brabant en Zeeland die hier via Papendrecht

begonnen. Er stonden toen alleen een DC-6 van de KLM en enkele marinetoestellen die hier gestald werden.

Glanzende carrière

Van monteur en vliegtuigtechneut klom Louis op. In de loop der jaren werd hij achtereenvolgens werkvoorbereider, chef opleidingen en chef bedrijfsbureau. Alles plannen en vooral de capaciteitsplanning bewaken zijn kernbegrippen uit zijn carrière. Naast

opleidingen verzorgen.
Met twinkelende ogen kijkt hij me aan over zijn leesbril wanneer hij vertelt over die scholingsperiode. Hij mocht van een directeur/schout-bij-nacht b.d. een opleidingenplatform opzetten. "Dat was niks in het begin. We kregen allemaal oude rotzooi. Daar moesten onze jongens een vak mee leren.
Leren vijlen met oude, afgesleten vijlen bijvoorbeeld." Opnieuw greep de directeur / schout-bij-nacht b.d. in. Omdat hij de noodzaak inzag van hoogwaardig gekwalificeerde technici.

"We kregen allemaal nieuw materiaal en we mochten twintig jongens aannemen. Een aantal dat snel groeide tot zestig leerlingen. Allemaal monteurs en plaatwerkers.
Uiteindelijk werd ons scholingsproject een kweekvijver van gemiddeld honderd man voor ons eigen personeel."
Met het groeien van het bedrijf groeide ook het bedrijfsbureau waar hij vervolgens ging werken. Daar zaten de mensen eerst dicht bij elkaar. Vervolgens kregen ze allemaal gezamenlijke kantoortjes bij de bazen/ projectleiders op de diverse werkplekken.
Zo ontstonden projectgroepen die niet alleen aan werkplanning deden, maar ook de leverings- en voorraadplanning van materialen verzorgden.
"Door het gebruik van een computer konden we direct de uren omzetten in S-lussen. Want die gaven zicht op kosten en op de facturering. Dus op de winst die we konden maken."
Lachend vertelt hij hoe ze soms slim vak-

kundig geld verdienden. Hij noemt twee voorbeelden van gecrashte F28-toestellen.
Eentje was krom gerepareerd (!) en een andere was in Zuid-Amerika na een landing een dorp ingereden.
Op beide toestellen zat het goed fout met de beplating. Door ervaring en goed plannen konden we beide toestellen in één hal demonteren en reconstrueren. Onze technische ervaring kwam toen van pas, maar vooral praktijkervaring zorgde voor een flinke winst extra.
Korte tijd erna werd Louis in Amsterdam gedetacheerd voor de Fokker 100. Maar vrij snel kwam hij terug ten behoeve van Elmo, waarvoor hij hoofd stafbureau werd. Een functie die hij tot zijn pensioen in 1993 vervulde.

Woensdrecht en het vliegveld

Ik vraag Louis hoe belangrijk het vliegveld is voor de gemeente Woensdrecht.
"Dat is 110% belangrijk, vooral door de hoogwaardige werkgelegenheid", vertelt Louis zonder aarzelen. "In eerste instantie vanwege de vele arbeidsplaatsen, maar met name omwille van de kennis. Het is zaak deze relevantie zo lang mogelijk vol te houden."
Ik opper dat andere locaties als Enschede best willen ruilen. Dat Enschede minder werkgelegenheid heeft en minder last heeft van beperkende wetgeving als Natura 2000.
Daar ziet Louis geen probleem in. Voorlopig komt alles naar Hoogerheide, meent hij. Al erkent hij wel dat alles zijn tijd heeft. De onverbiddelijke cyclus die voor alles opgaat. Voor economische, militaire, civiele en politieke machten.
"Uiteindelijk is niets houdbaar."

De Zuidwesthoek
Met onze regio maakte Louis al op jonge leeftijd kennis. In het begin van de oorlogsjaren kwam hij als jongetje naar Putte. Vanwege de oorlogsdreiging in mijn toenmalige woonplaats IJmuiden.
Bijna vijftien jaar later - in 1955 – om hier te werken. Hij is hier altijd gebleven.
De Zuidwesthoek was meer dan werk voor hem. Ook bij de heemkundekring was hij vanaf het begin betrokken. De oprichter, Fons Pijnen, werkte bij hem en vroeg of hij wilde helpen.
"Zo is de relatie met de heemkundekring ontstaan." We praten over ons eeuwenoude landschap en de plattelandskenmerken die mogelijk gaan verdwijnen door de economische groei. Louis stelt dat er gekozen moet worden voor zowel het gebied als voor de mensen die hier wonen en voor de economie. "Alleen valt er maar beperkt te kiezen. Er wordt over je beslist. Van hogerhand."
Dat geldt ook voor Maintenance Valley.

Een speerpuntproject vanuit de gemeente en de regio. Maar uiteindelijk beslissen de grote landen van Europa. Vanwege hun grotere aantallen vliegtuigen en - zoals altijd - op basis van geld.
"Maintenance Valley als idee om onderhoudswerk aan te trekken en te centraliseren in Woensdrecht is leuk. Maar monitoring is pas echt relevant. Daar draait alles om. Niet kijken wat er stuk is en dat repareren. Maar monitoren wat stuk is gegaan, wanneer en waardoor. Zo kun je beter produceren en heb je steeds minder onderhoud en reparatie nodig. Dat is de interesse van de grote landen en van de producenten. Zij bepalen mede daardoor de kansen voor Maintenance Valley en dus ook de onvermijdelijke levenscyclus".
Ik vraag of die levenscyclus ook geldt voor de heemkundekring.
Louis erkent dit. Al is er niet veel veranderd in het grondbeginsel. Want mensen worden uiteraard ergens lid van op basis van gemeenschappelijke interesse, maar vooral vanwege de geboden sociale contacten.
De heemkundekring anno 2008 moet anticiperen op de komende generatie senioren, op de komende 'grijze golf'.
Zij die stoppen met werken. Primair insteken op hun gemeenschappelijke interesses, maar daarbij de immer gewenste sociale contacten niet bagatelliseren.

Mensen observeren
"Ik observeer al jaren mensen", vertelt hij.
"Ongeacht of ik zelf een lezing geef, een cursus bijwoon of deelneem aan een wandeling. Het hoofddoel waarom mensen komen en deelnemen is altijd de onderlinge sociale contacten. Mensen praten dan – al of niet in de pauze - over wat hun echt bezighoudt: gezondheid en de dingen binnen hun dagelijkse horizon."

Abbé Pierre
"Je moet de onderlinge betrokkenheid van mensen bepalen", verhaalt hij.

Abbé Pierre bemerkte de ontkerkelijking. De mensen kwamen niet meer naar de kerk, dus stuurde hij zijn priesters naar bedrijven om er te werken en contacten te leggen. Dat is niet uniek. Ook Louis ging eens folders rondbrengen voor de heemkundekring in Lillo op een zondagochtend. Bij de kerk waren twee postbussen en hij wist niet welke hij moest kiezen. Dus ging Louis het café in

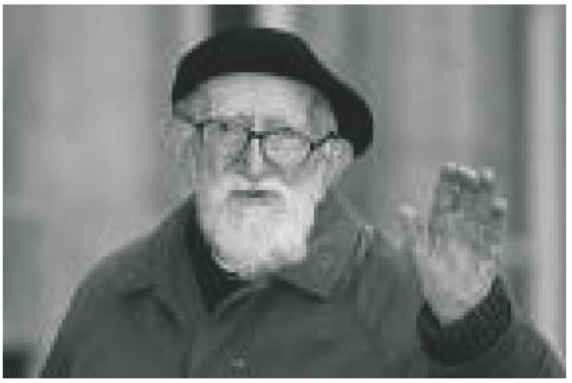

om te vragen welke postbus hij moest hebben. Aan een tafel zat de pastoor met een aantal parochianen. Toen hij enigszins grappend vroeg of hij niet bij zijn parochianen in de kerk moest zijn, antwoordde de geestelijke dat hij toch temidden van zijn beminde gelovigen zat!
"Zo wilde rector Denissen (volgeling van abbé Pierre) hier in Hoogerheide een barak bij het klooster. Hij was bezeten om mensen te betrekken. Een barak die wij voor hem regelden. Want hij wilde de jongens die bij ons in opleiding waren bij elkaar houden en zich samen laten ontspannen. Maar ook laten praten met hun leraren. In ontspannen sfeer dingen laten doen, vanuit een gezamelijke betrokkenheid. Zo kwam ook de barak tot stand die we schilderden met emmers overtollige groene verf van de toenmalige Neptune vliegtuigen."

Heemkundekring
Ik vraag of er een toekomst is voor de heemkundekring. Of zijn we al op weg naar het eind van onze levenscyclus?
"Je moet zoeken naar de belevingswereld die past bij jullie doelgroep", antwoordt Louis. "Je moet zoeken naar duurzame interesse."
Hij vertelt dat het bestuur en veel heemkundig geïnteresseerden het nodig vinden dat mensen 'zinvol' bezig zijn. "Maar veel mensen willen dat niet meer. Ze zijn van 's ochtends vroeg tot 's avonds al 'zinvol' bezig met werk, gezin en relaties. Altijd druk, druk, druk. De grootste verandering die zich in ons heem heeft voltrokken is werk, scholing en welvaart.
Desondanks is ons gebied nog niet veel aangetast. Maar het vereist wel oplettendheid. Op je zaak letten!
Een gemeenschappelijke interesse daarin benoemen is moeilijk, maar noodzakelijk. De mentaliteit van de mensen is veranderd. Ze zijn harder geworden. Het is allemaal IK geworden. Sociale cohesie ontbreekt. Ze leven NU en niet meer met het verleden zoals generaties voor hen.
In 'ik en nu' ligt een basis van gemeenschappelijk belang, dat gecombineerd met mogelijkheden voor sociale contacten uitzicht biedt op een goede formule."

Epiloog
We hebben gesproken over veertig jaar vliegveldbeleving en dertig jaar heemkunde. Ik vraag of ik iets ben vergeten. "Je hebt niet gevraagd naar onze zonen", antwoordt Louis. "Ze zijn beiden ook gaan werken in de vliegtuigwereld. Vol trots vertelt hij over zijn beide zonen. Werkend als constructeur en econoom. Beiden met typische kenmerken van hun ouders. De constructeur heeft mijn technische feeling, de econoom de talenknobbel van Mariëtte."
Ik vraag naar zijn wens voor de toekomst.
Louis hoeft daar niet over na te denken.
"Volharden voor werk. Mooi werk", zegt hij, "en de natuur in acht houden".
Heeft hij nog een advies voor de Tijding?
Tenslotte hebben Louis en Mariëtte jarenlang samen de Tijding gevuld en geproduceerd.
Hij adviseert om krantenknipsels van vroeger te blijven publiceren. Omdat het leuk is, anekdotisch en leerzaam. Met een goede onderwerpselectie zijn daarbij volop kansen. "Voor ieder wat wils", zegt hij.
Ons gesprek loopt ten einde. Mariëtte komt thuis uit Bergen op Zoom en vraagt of Louis wel een goede gastheer is geweest.
Ze ziet de onaangetaste schaal met koekjes en vertrouwt het kennelijk niet helemaal.
We hebben zo druk zitten praten, dat we de koekjes vergeten zijn. Maar Louis reageert gevat: "Jazeker, ik heb de schaal net opnieuw aangevuld!"♣

Hoogerheide, voorjaar 2008
Adrie Dobbelaar

OVVENIERE

Têêge da te naachte kouwer wiere en ur snjeeuw gieng valle, kwââm bij ôôns altij de zaodandelèèr. Bij un bakske koffie wier dan aon taofel uit en te naor besprôôke waffur zaod ôôns vaoder van 't jaor gieng bestelle en wa vur ôônze n'of ut beste zouw zèèn. Langsaom mar zêêker wier in de lwôôp van dun aovud de bestellèèst van dun andelèèr steeds wijer meej pottelwôôd ingevuld.

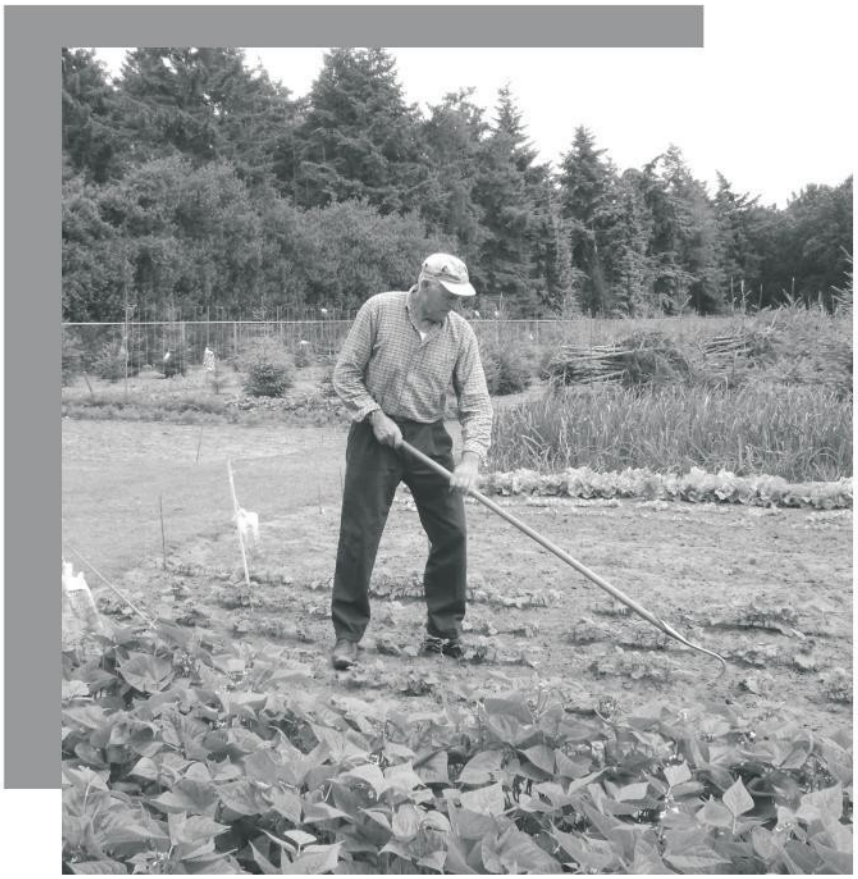

Ennugte wêêke laoter kwââm dan un dwôôske meej ut bestelde zaod. Ôôns vaoder kontreleerde sekuur of jêêl de bestelling wel in orde was. Zakske vur zakske wier naorgekêêke, gekwikt en têêge n'ut licht gouwe om te zien oeveul zaodjes dur in zaate.

Mar ut duurde dan nog lâânk jêêr a d'ôôns vaoder da dwôôske wir te vurschèèn aolde. As kind kêêk ik daor altij naor uit. Ik ad dan un gevoel of a't un bietje fjêêst was.

Gewaoped meej de lent, un schup en un rèèf gieng ôôns vaoder dan de n'of in, rêêgelrecht nor de plek waor ta jaor de beddekes meej plâânte moese komme. En dan wier beddeke vur beddeke ingezaoid.

Jirst mokte n'ôôns vaoder meej de rèèf de groffe zâândkluite zoow fèèn at mar zèèn kon. Da klèèn strôôkske grond gieng dan steeds mjeer op un buljardlaoke lèèke, zoow vlak en fèèn wier ut gerêêve.

En dan kwââm ut alderbelangrèèkste. Ut lêêk of tur mar un paor zaodjes in da pakske zaate, mar ôôns vaoder pakte iedere kjeer un paor van die zaodjes tusse duim en wèèsvienger en zoow spreide n'ie ut zaod zoow goed môôgeluk ôôver ut beddeke n'uit.

A ta gebeurd was, dan pakte níe de schup, om naost ut bed jêêle klèène bietjes zâând te scheppe en da d'ôôver de pas gezaoide plâântjes uit te strwôôie. En zoow wiere dan de rwôôie kwôôle, de wiete kwôôle, de sevwôôiekwôôle, de blomkwôôle, de radeskus, de zôômerpeejkus, de slaoj, de spinnaozie en de spruite gezaoid, ammel in dur èège beddeke.

En dan moese me netuurluk iedere dag gaon kèèke of tur al wa d'opkwââm. Meej wôôge n'op stiltjes kêêke me dan of me n'al iets bôôve de grond uit zaage komme. De peejkus blêêve n'altij lâânk weg, mar de radeskus liete in de rêêgel al gaauw dur jirste bladjes zien. Toch viele nouw net diej radeskus dikkuls têêge, want nêêge van de tien kjêêre zaate dur wir wörmkus in. Un paor wêêke laoter was ur wir un âândere plechtegèd, want dan waore de kwôôlplâântjes grwôôt genog om uitgeplâânt te worre. Meej de lent en un latje pursies op lengte wiere dan de rije uitgemêête. De n'afstâând tusse de plâântjes wier op ut wôôg geschat. De schup wier in de grond gestôôke en

un bietje innewêêr bewôôge, zoowda t'ur in ut midde van ut gat genog plek was vur de wörtels van ut plâântje. Ut plâântje wier dan in da gat gouwe, nie te diep en nie te wôôg, en dan wier dur un faareme douw meej de klomp, ut plâântje vastgezet. Dikkuls deej ôôns vaoder dan ok nog wa poejer durbij têêge de kôôperwörreme. Dan nog wa keunstmis durbij en die klèène plâântjes konne wir uitgruuie tot jêêle grwôôte kwôôle. Genog om de winter meej dur te komme.

Jan Luysterburg/Jakke Lösterbörg/Jakke van dun Ouwe Tol
Namens de Werkgroep Dialecten van Heemkundekring 't Zuidkwartier

Rectificatie bij foto in Tijding 2008-1 p. 31

De heer Jac van den Bussche heeft mij erop geattendeerd dat ik in het bijschrift bij mijn artikel 'Drie Ginneraosies' een onjuistheid heb vermeld. Ik heb verteld dat mijn opa (dun Dieke van Mien Lol) getrouwd was met Mien Lol. Volgens Jac is dit niet juist. Mijn opa was een zoon van Mien Lol en niet de echtgenoot, zoals ik altijd heb gedacht. Overigens heette mijn oma ook Wilhelmina van den Bergh, net als haar schoonmoeder. Haar schoonmoeder was bovendien haar tante, want opa en oma waren neef en nicht van elkaar.

Door een technisch probleempje konden we bovenstaande foto van de FOTOWERKGROEP van onze heemkundekring niet meer plaatsen in de vorige Tijding. Maar zoals beloofd: hier is-ie dan.

De leden v.l.n.r.: Jaap van den Berg, Luce Hengst, Martin Oomen en Adrie Dobbelaar.
Zittend: Adrie van Zunderd.
Niet op de foto: Bertus Ars en Joop Vriens

De fotowerkgroep maakt foto's van wat historie is, verdwijnt en/of verandert. Ook fotograferen ze voor alle tentoonstellingen en digitaliseren alle foto's uit het HKK-archief.

"HET BEELDJE"

door J. van den Bussche

Rijkdom op de zandgrond

Dit is een verhaal over een vrijgezelle r.k-boerendochter uit Ossendrecht, wonend op de zandgrond met een ogenschijnlijk normaal leefpatroon, die de notaris opdracht gaf haar testament van giften, legaten en vergoedingen op te maken.
Eerst wat vooraf ging.

Het Boshoefke

In 1773 werd onder deze naam aan de zuidzijde van het Loopke, nabij de Schapendreef, een boerderijtje gebouwd. De eerste pachter was Adrianus Maas, afkomstig uit den vreemde, die in 1775 alweer uit Ossendrecht moest vertrekken bij gebrek aan een borgbrief. Vervolgens woonde er Jan Meesters, die er verbleef tot de *bamis* van 1779. Ook Piet de Dooy en Jan van Lakwijk, die het hier na hem als pachtboertje probeerden, konden er evenmin het zout in de pap verdienen. Is boeren op het zand dan toch aparter dan op de klei?
De te Berendrecht wonende Jan Baptiest van Linden, aardappelteler van beroep, en zijn vrouw, de Ossendrechtse Rosaline Wuijts, zagen in dit bovengenoemde hoefke een toekomst weggelegd voor hun zoon, Petrus Fransiscus, die wilde huwen met Anna van Aperen.
In de vallei van het Loopke nabij de Donderput, waar nu o.a .het tennisveld is gelegen, begonnen ze, net als zijn vader, zich toe te spitsen op de teelt van aardappelen, aangevuld met een schapenfokkerijtje, voor meerdere doeleinden.
Wat vochtige gronden, met de nodige energie bemest en bewerkt, vormden de basis om te boeren op de zandgrond. Over de opbrengst van hun handel staat nergens iets vermeld. Wel klinkt het positief dat zij in hun woning een herberg konden openen, die de verkopen ten goede moest komen. De familie Van Linden, zeker niet onbekend, noemde de gelagkamer de Lindekes.

De Lindekes

De zoon volgde hen op en huwde met Johanna van Wasbeek uit Hoeven. Zij kregen drie kinderen, de bovengenoemde boerendochter was een van hen, ingeschreven als Anna Isabella van Linden, met de roepnaam **Anne Bel**. Zij was in haar jeugd een vaste leerling bij de zusters op de Berghoeve en ook haar jongste broer bezocht aldaar de zondagsschool. Via het pad dat over het stenen brugje voerde waren ze bijna buren. Is de omgang met de zusters van invloed geweest op hun verdere leven? Haar broer verliet Ossendrecht en trad in bij de Witte Paters van Mill Hill. Deze congregatie is vanaf haar ontstaan in 1866 uitsluitend bezig geweest met missiewerk, voornamelijk in derdewereldlanden.
Een heel andere bezigheid dan aardappelen telen aan de Schapendreef.

En Anne Bel? Een tweede roeping zou te veel geweest zijn voor haar ouders, die zij met zorg en liefde heeft bijgestaan.
Toen opa Jan Baptiest in 1888 op 91-jarige leeftijd overleed werd de boerderij en herberg *De Lindekes* verkocht, maar wel in hun bezit bleven de perceeltjes grond die de voorouders in het dorp in de loop der jaren hadden bijgekocht. Kleinzoon Peer, de derde met die naam en de oudste uit dit gezin, bouwde een huisje aan de Schapendreef.[zie foto en tekeningen op deze pagina]
Later werd daarnaast het huis gebouwd van Gust Kil. Anne Bel vertrok naar haar hulpbehoevende tante in Berendrecht, om na haar dood een nieuwe woonplaats te zoeken op de Leemberg en weer later aan de weg naar het Hageland K78 te Ossendrecht. [Zie foto p. 49] Was haar gezondheid niet optimaal of dacht ze aan een onverwacht voorval dat haar zou treffen? Geestelijk stond bij haar alles op een rijtje toen ze op 43-jarige leeftijd aanklopte bij de notaris.

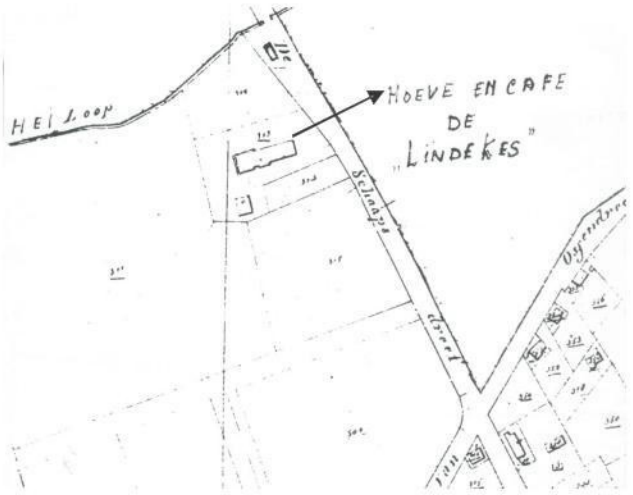

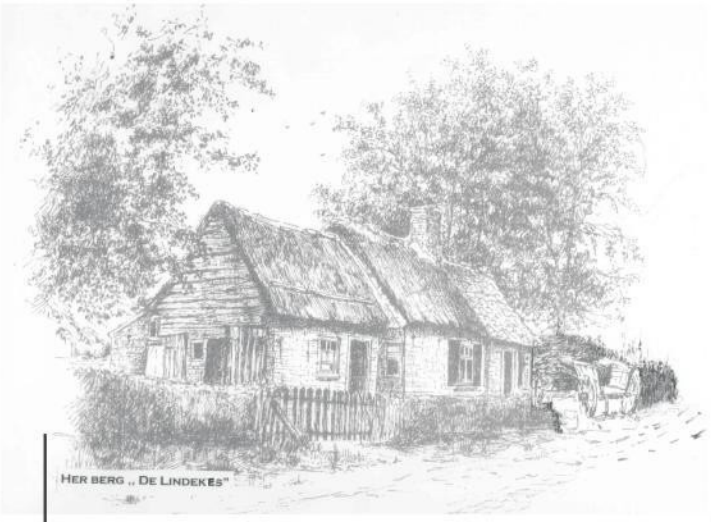

Haar testament

Opgemaakt in 1908 en vastgelegd door notaris Eduard Antonius Cornelius Voeten te Ossendrecht:

A) Anna Isabella van Linden, ik wil en begeer, dat mijn lijk door een Medicinae Docter of Arts zal worden geschouwd, en minstens 53 uren boven aarde zal staan, al moet ik daarvoor 's avonds begraven worden, en gesloten zal zijn in een deftige werkmanskist.
B) Tijdens het boven aarde staan van mijn lijk, zal dit dag en nacht moeten worden bewaakt, door een of twee wakers die daarvoor zullen genieten, boven kost en drank, ieder een gulden per dag en een gulden per nacht. Mochten er eventueel liefdeszusters tijdens mijne ziekte nodig zijn, dan ontvangen die het gewone loon van tien gulden, zo ook iedere liefdeszuster die mijn lijk grafwaarts zal vergezellen.
C) Eene begrafenis en uitvaart ten half negen uren, en dat er geluid zal worden vanaf mijn overlijden tot aan de begrafenis, volgens plaatselijk gebruik.
D) Te worden ingeschreven als weldoenster in de Missie van Afrika, waarvoor ik bestem vijftig gulden, daarvoor zal een slaafje mijn naam moeten dragen.
E) Dat mijn broeder in de Missie van Afrika zal worden ingeschreven, en dat daarvoor bestemd zal worden vijftig gulden, wederom voor een slaafje, dat de naam zal dragen "Petrus van Linden".
F) Dat ik en mijne moeder Johanna van Wasbeek zullen worden ingeschreven als weldoensters van het Sint Catharina Gesticht te Bergen op Zoom, en dat daar zal worden betaald voor ieder vijfentwintig gulden.
G) Te worden ingeschreven in het weldoenersboek van de R.K Kerk te Ossendrecht en jaarlijks in de kerk te worden afgeroepen als: Johanna van Wasbeek en Anna Isabella van Linden, hare dochter en dat daarvoor zal worden besteed vijftig gulden.
H) Dat er binnen twee jaren na mijn overlijden de navolgende Heilige Missen zullen worden gelezen als, tweehonderd voor mij en honderd voor mijne moeder, Johanna van Wasbeek, tien voor Anna Isabella Willemsen [de tweede vrouw van opa], tien voor Johannes van Wasbeek, tien voor Johanna van Aperen en tien voor Petrus van Linden.
Ik legateer:
1 aan de armen van Ossendrecht eenhonderd gulden.
2 aan mijn tante Cornelia van Wasbeek, echtgenote van Adrianus Zegers, wonende te Moerdijk, en bij haar overlijden aan hare kinderen vervulling taakgewijs, eenhonderd gulden.
3 Aan de armen van Ossendrecht, eenhonderd gulden onder voorwaarde, dat zij daarvoor mijn huisje, zolang als mijn lijk boven aarde zal staan, ´s nachts tot rust mijner bewaaksters zullen bewaken, als zij zulks verlangen.
Alle voorschreven beschikkingen en legaten zijn vrij van successierechten en andere lasten, en moeten worden uitgekeerd vrij van renten, zes maanden na mijn overlijden.
Onder den last van al het bovenstaande, benoem ik tot mijn enige erfgename de Sint-Charles Stichting der Witte Paters.
Na welke voorlezing, ik Notaris in tegenwoordigheid der getuigen, aan de comparant heb afgevraagd, of het voorgelezene haren uitersten wil bevatte, waarop zij toestemmend heeft geantwoord.

Waarvan Acte

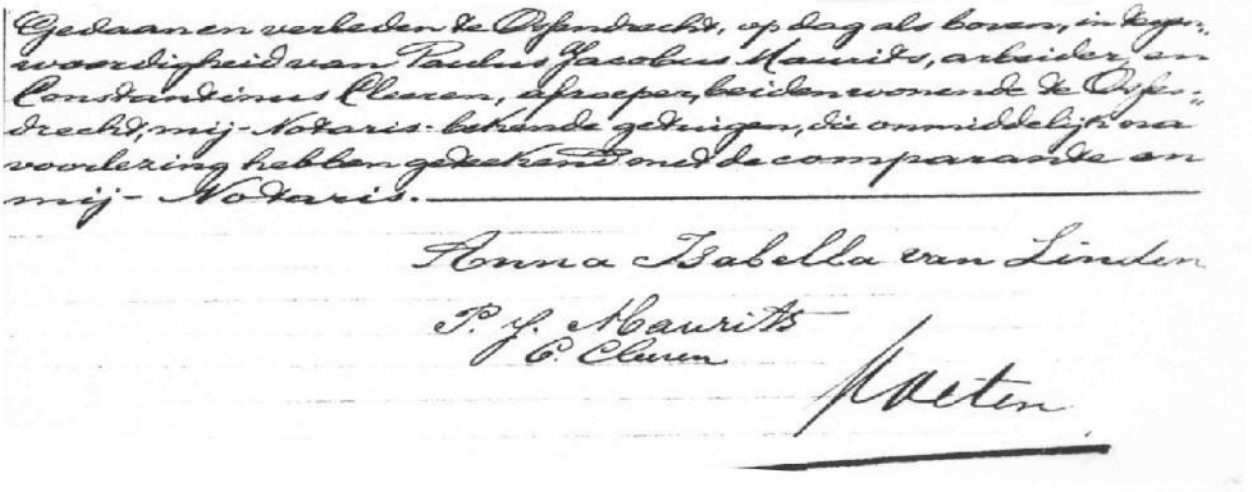
Gedaan en verleden te Ossendrecht, op dag als boven, in tegenwoordigheid van Paulus Jacobus Maurits, arbeider, en Constantinus Cleeren, afroeper, beiden wonende te Ossendrecht, mij-Notaris-bekende getuigen, die onmiddelijk na voorlezing hebben geteekend met de comparante en mij-Notaris.

Anna Isabella van Linden

P. J. Maurits
C. Cleeren

Voeten

Anne Bel

Vele mensen hebben haar gekend als een wat aparte vrouw met eigen kleding, opvatting en levensstijl. Vaak aanwezig in de kerk, niet vooraan met opgeheven hoofd, maar op de gratis zitplaatsen, gekend als de luizenbankjes. Een aantal buurtbewoners eisen de eer op, dat ze Anne Bel hebben leren fietsen in een wat bredere droge sloot. Zij vertelde zelf dat Fiel van Frans van Kookes haar fiets onderhield, den band lapte en er soms een ander sepapke in stopte. Een apart gezicht zo'n grote vrouw, grof gekleed met passende muts, fietsend door het dorp. Anderen, waaronder kinderen, zijn bij haar op bezoek geweest en hebben het bijzondere schilderij gezien. Ze trok aan een koordje waardoor de uitbeelding door muziek werd begeleid. In de dorpstaal vertelde men: Anne Bel had een schilderij waar muziek uit kwam. Ze bezat eveneens een fraai beeldje, welke met tingeltangelgeluid weergaf: *Te Lourdes op de bergen verscheen in een grot, vol pracht en vol luister de Moeder van God.*

Mooi was, met een kadertje omlijst, haar levensfilosofie:
Tevredenheid, dat is mijn spreuk!
Wat baat mij geld en eer?
Dat wat ik heb is mij genoeg,
De wijze vraagt niet meer.
De dwaas wenst steeds; is hij verhoord,
Dan wenst hij meer nog, immer voort.

Een kapelleke

Ze was een goedgeefse, diepgelovige vrouw, met een sluimerende roeping, welke paste in het Rijke Roomse leven van die jaren. Dat wisten ook de pastoor en beide kapelaans maar al te goed….. Er waren grote feestelijkheden op komst in de parochie,

maar Anne Bel gaf haar geld liever uit aan andere plannen. Ze gaf haar wens te kennen: zij verlangde vurig dat er kort bij haar woning een Mariakapelletje zou worden gebouwd en wilde daarvoor flink in de buidel tasten. Maar de parochianen rond de kerk hadden liever alles wat met hun geloof te maken had aan en bij, en wilden niet direct toegeven.

Anne Bel had in het dorp niet het goede beeld en de juiste klankjes.
Ze bleven haar zien als een simpele vrouw uit de luizenbankjes.
Toch kon en wilde de pastoor er niet omheen, en met een vroom gebaar
kwam er een mooi bouwwerk met het beeldje van Maria en Jezus bij haar.

Het kunstwerk, Maria met het Kindje Jezus, was vervaardigd door Emiel Raaijmakers, die werkzaam was in de *kunstenaars*kring op de Volksabdij Onze Lieve Vrouw ter Duinen. Deze was in 1934 opgericht door Floran van Putte, de latere rector.

De plechtige inwijding van het z.g. **Beeldje** vond plaats in 1935 door pastoor Vermunt, die omringd werd door de meisjesbeweging van KJV en KJM onder kapelaan Wijnen, die in processie was opgetrokken naar het kruispunt, bij afslag Hageland, waar veel publiek was toegestroomd.
Zelfs de landelijke krant deed verslag, met een passende foto, die het gebeuren weergaf.
Het parkje werd goed onderhouden en menigeen verbleef er even voor een gebed.
In de Tweede Wereldoorlog arriveerden de Canadese bevrijders op 6 oktober 1944 bij het invallen van de avond bij het ongeschonden kapelletje op het Hageland.

Te Ossendrecht werd, tegelijk met de aanneming van 38 K.J.M.'ers, 'n Mariz-kapelleke langs den weg naar 't Hogeland onthuld. Een overzicht van de plechtigheid.

Beeldstorm

De legerplaats Ossendrecht werd in 1952 gebouwd en het jaar daarop bevolkt door drie- à vierduizend soldaten. Enkele jaren later, haalde het beeldje wederom de landelijke krant, die meldde dat vermoedelijk soldaten het beeldje van zijn sokkel hadden gestoten. Men vond afdrukken van militaire schoenen. De commandanten der marechaussees, Oele en Rijnburg, aangevuld met wachtmeester Pelgrim, begonnen aan een schier hopeloze taak om uit drieduizend man, die allen de zelfde schoenen droegen, de daders te vinden. De zaak werd hoog opgenomen en iedereen werd geconsigneerd; het onderzoek ging de hele nacht door. Immers de volgende dag zou er duizend man afzwaaien. Honderden verklaringen werden afgelegd, waarbij het systeem van reduceren werd toegepast. De volgende ochtend werden de inmiddels gemaakte gipsafdrukken opgehaald. Maar de tijd begon te dringen, temeer omdat de wachtmeester aan de commandant de belofte had gedaan: "Die rotvent krijgen we wel." Het viel op dat een bepaalde korporaal erg zenuwachtig werd en dat zijn verklaring niet klopte. Er werd gegokt en gebluft en men stelde alles in werking om de dader te grijpen. Of heeft in alle stilte de geest van Anne Bel bemiddeld, waardoor een korporaal en een wachtmeester dan toch bekenden het beeldje van de sokkel te hebben gestoten? Het brak doordat het precies op de boomstronk viel van de treurwilg die enkele weken daarvoor was afgezaagd. Op dat moment van schuldbekentenis was het 16.30 uur, terwijl om 17.00 uur iedereen naar huis zou vertrekken. Door toedoen van de leger-commandant werd een snelle inzameling gehouden, die *f*600 opleverde. De commandant bracht persoonlijk, met de nodige excuses, dat geld naar pastoor Vermunt om een nieuw beeldje te laten maken. De vredesmissie vanuit de kazerne naar de dorpsbewoners toe was zeker geslaagd. De pastoor vond een nieuw beeldje niet nodig, omdat aannemer Toon van Hoek het kosteloos wilde lijmen en terugplaatsen. De *f*600 dan maar voor een ander goed doel, aldus de eerwaarde.

Terug in de tijd

Anna Bel vertrok in september 1940 naar het Belgische Esschen, waar ze in het rusthuis Sint Michaël werd opgenomen. Het was van korte duur. De missie van deze 75-jarige vrouw liep ten einde en toen ging ook haar laatste wens in vervulling. Zij ontving de sacramenten der stervenden; omringd door de biddende nonnekes van het rusthuis, gleed de ziel van Anne Bel de eeuwigheid in.

Haar testament werd opgevraagd en kreeg een half jaar na haar overlijden zijn beloop.
Nu ruim zeventig jaar later is in Ossendrecht de historie vervaagd en zijn christelijke emotie en intentie gedeeltelijk weggeëbd.
Toch worden er bij **Het Beeldje** nog wel elk jaar door de gemeente traditioneel bloemen geplant, zodat het niet alleen een punt van aanduiding is, maar ook een gezegend plekje blijft met dorpshistorie.♣

Reactie op Tijding 2007-2

Oktober 2007 kreeg de redactie een e-mailtje binnen uit Bemmel bij Nijmegen. Het was een reactie van mevrouw Riet Hautvast-Daalmans en haar relaas ging als volgt:

Als oud-Hoogerheise, geboren in 1939 en vertrokken in 1968, doet het mij altijd weer plezier om jullie blad te ontvangen. Met het verstrijken der jaren wordt het steeds spannender om over vroeger te lezen. Als je dan ook nog in een ander deel van het land woont zoals ik, wordt dat nog sterker denk ik.
De laatste Tijding (2007-2) ziet er weer prachtig uit: interessante, goed geschreven artikelen (hier spreekt de oud-docent Nederlands), mooi geïllustreerd met een overdaad aan foto's zodat er ook nog veel te zien is én te herkennen. Zoals op bladzijde 16 het huis De Bunt, waar wij na de bevrijding woonden totdat de eerste huizen in de Burgemeester Moorsstraat bewoonbaar waren. Toen heette het daar nog de Duintjes, want er was nog helemaal geen straat, alleen bulten zand. Zo ging dat in die tijd. De villa De Bunt had trouwens ook geleden van de oorlog, want voor sommige ramen zat zachtboard of iets wat erop leek. In ieder geval geen ruiten. Wij zijn daar in het najaar van 1944 komen wonen. Ons huis in de Nieuweweg - naast dat van ons vader zijn ouders – was kapot geschoten. Leonie Jacobs-Snepvangers van de steenfabriek was een tante van ons moeder en zij heeft ervoor gezorgd dat wij tijdelijk in Arkema's huis terecht konden. En dat tijdelijk duurde in ieder geval enkele jaren. In dat huis werd op december 1944 mijn broer Fer geboren en op 20 maart 1946 mijn zus Els. Mijn één jaar oudere zus Yvonne overleed er in januari 1944. Het was daar achter in dat bos een moeilijke tijd voor ons vader en ons moeder. Volgens mij zijn wij pas verhuisd toen ik in de derde klas zat, dus waarschijnlijks was dat in 1947. De huizen in de Burgemeester Moorsstraat waren - denk ik - de eerste nieuwe naoorlogse huizen.

De redactie heeft mevrouw Hautvast vervolgens weten te strikken om een bijdrage voor ons blad te schrijven in het kader van ons Edward-Jenner-onderwerp voor Tijding 2008-1 aangezien zij op de voorloper van deze school les heeft gehad én ook nog er zelf als lerares voor de klas heeft gestaan. Hier volgt haar artikel.

Andere tijden

Jong zijn in de Brabantse Zuidwesthoek, maar dan wel in het midden van de vorige eeuw. Wat weet ik daar nog van, nu ik bijna de zeventig nader en al veertig jaar daar niet meer woon? Op verzoek van de redactie van Tijding ben ik eens gaan graven in mijn geheugen.

1939 Start in Hoogerheide. Dat weet ik slechts van horen zeggen.
1944 Mijn oudste herinneringen zijn oorlogsherinneringen. Angstige herinneringen, want we moeten vluchten voor Duitse bommen. De tocht gaat over de Nederheide naar Woensdrecht, waar we terechtkomen in een grote donkere kelder en waar ik me verbaas over al die mensen die ik niet ken en over de vreemde inrichting van de kelder. Planken vol weckflessen, de meeste met een onappetijtelijk ogende inhoud: gebraden varkensvlees in gestold vet. En het stinkt er, omdat een zekere Frans het in zijn broek heeft gedaan en daarbij hartverscheurend moet huilen.
Mijn tweede oorlogsherinnering is die van de evacuatie naar Bergen op Zoom. Dat gebeurt te

voet, want wie goed ter been is, moet lopen. Zwangere vrouwen zoals mijn moeder en kleine kinderen die nog op schoot passen, mogen met een Rode-Kruisauto mee. Zo trekt mijn vader met zijn twee oudste dochters naar veiliger oorden. Gelukkig mogen we om de beurt plaats nemen in de kinderwagen, iets waar ik me eigenlijk voor schaam. Daar zijn we toch al veel te groot voor? Als ergens halverwege de weg plotseling ophoudt – er is alleen een heel groot gat – lopen we verder door het bos.

1945 We zijn inmiddels verhuisd naar De Bunt, een fraai gelegen landhuis achter in het bos, dat vóór de oorlog ongetwijfeld comfortabel was. Hier leer ik fietsen op een fiets met houten banden.

1947 De weg naar school moet lopend worden afgelegd. De winters zijn nog ouderwets lang en koud en de zusters van de lagere school hanteren strenge regels: meisjes dragen altijd een rok. Als ik op zo'n ijzige winterdag in een lange broek verschijn, moet ik voor de klas komen om mijn schandelijke uitdossing te tonen. Zelden heb ik mijn vader zó kwaad gezien. Na zijn bezoek aan de hoofdzuster mag het, die lange broek, maar dan wel met een rok erover. Pas in de volgende eeuw zal dit - voor jonge meiden - mode worden.

1948 De eerste nieuwe huizen zijn klaar en de familie verhuist naar de Burg. Moorsstraat.

We gaan er danig op vooruit met een douchecel, compleet met douche en vaste wastafel, maar zonder warm water. Waarom het hier van oudsher De Duintjes heet, is nog goed te zien, want het terrein is nog niet geëgaliseerd en de straat komt later pas.

1949 'Papa fume une pipe': Franse les al vanaf de vijfde klas voor wie straks mag gaan doorleren.

1950 Juffrouw Til Soffers is berucht om het strenge klimaat in haar zesde klas en om haar grote gulheid bij het uitdelen van strafwerk. Wie moeite heeft met luisteren, krijgt in ieder geval een grote rekenvaardigheid dankzij de tafels van vermenigvuldiging – meestal van 1 tot 25 – die bij ongewenst gedrag de volgende dag moeten worden ingeleverd. Notoire kletskousen leggen een voorraadje aan; tafels maken kan zelfs een hobby worden!

We leren ook brieven schrijven en krijgen allemaal een heuse penvriendin die in Ossendrecht woont. Ook daar is namelijk een zesde klas die les krijgt van een juffrouw Soffers, Marie geheten. De ongetrouwde zussen wonen in hetzelfde huis en ze hoeven voor onze correspondentie dan ook geen gebruik te maken van de diensten van een postbode.

1951 De zusters van JMJ beginnen met hun R.K. Uloschool Sint Philomena aan het tweede jaar en doen veel moeite voor een grote, nieuwe eerste klas. Dat je als meisje doorleert, is nog lang niet vanzelfsprekend. Veel ouders huldigen de opvatting dat een meisje veel beter naar de VGLO kan gaan, een opleiding die maar twee jaar duurt en een prima voorbereiding is voor de latere taak van huisvrouw. Ik hoor tot het kleine groepje gelukkigen dat wel naar de ulo mag. Daar zitten we dan met een select groepje van tien meiden in de eerste klas. Al vanaf het begin is de Sint Philomena-uloschool een echte streekschool. Niet alleen uit Hoogerheide, maar ook uit de buurgemeenten Ossendrecht en Putte komen mijn klasgenoten. En omdat de zusters in het klooster internaatsvoorzieningen hebben getroffen, zijn er in onze klas zelfs leerlingen uit Middelburg en uit Gemonde, een klein plaatsje bij Boxtel, waar de zusters van JMJ ook een lagere school runnen.

1955 De tweede lichting van de meisjesulo doet eindexamen. Net zoals het jaar ervoor en nog vele jaren erna krijgen alle kandidaten het diploma Mulo A. Niet zo verwonderlijk: we hebben vier jaar lang verplichte avondstudie van vijf tot half acht, we werken om het hardst vooruit en we leven nog in het televisieloze tijdperk.

1960 Op de Ossendrechtse meisjesschool zijn twee vacatures, die vervuld gaan worden door twee prille, net afgestudeerde onderwijzeressen. Daar begint op 1 september mijn onderwijsloopbaan in de vijfde klas met 44 meiden. De nieuwbenoemde collega van de zesde klas – een zuster – komt pas drie weken later. Zij moet net als ik half september nog examen doen voor de akte van volledig bevoegd onderwijzeres, de vroegere hoofdakte. Voor haar hebben de zusters een invaller gevonden: de gepensioneerde Hoogerheise bovenmeester Coremans. Die kent het klappen van de zweep en wanneer ik wegens examenverplichtingen een week afwezig ben, neemt hij mijn klas er ook nog bij. Hoe hij dat karwei klaart, hoor ik later van mijn leerlingen: gewoon met de tussendeur open en dan bijna de hele dag sommen maken.

Het leven is in 1960 toch redelijk eenvoudig. Zo wordt de arme pas geslaagde non-zonder-onderwijservaring meteen ook hoofd van de school. Op de achtergrond is moeder-overste, die vanuit het klooster een oogje in het zeil houdt en er ook voor zorgt, dat in het stookseizoen de kolenzuster de kachel in mijn lokaal komt vullen of het euvel komt verhelpen, als die kachel ploft en rookt.

Behalve een kachel bevindt zich in mijn lokaal het hoognodige meubilair: rijen banken, een

schoolbord met een trapje ervoor, een podium met een lessenaar en stoel, een bruin prikbord van zachtboard en een haakje aan de deur voor mijn jas.
Van ouderparticipatie is geen sprake: er is geen oudervereniging, geen MR, er zijn geen lees-, tuin- of handwerkmoeders. Moeders zijn nog gewoon thuis. Ook adv bestaat nog niet, net zo min als een duobaan. Ik doe – gelukkig! – alles zelf. Bijna alles. Eén keer per week komt pastoor Vermunt (78) om te proberen de catechismus uit te leggen. Voor het overhoren later in de week hoeft de bejaarde man niet terug te komen. Dat doe ik. De uitspraken die ik bij een schriftelijke overhoring onder ogen krijg, zijn vaak onbedoeld cabaretesk. Zelfs na uitleg van een pastoor is catechismustaal voor tienjarigen amper te bevatten.
1961 Ik werk aan mijn carrière en solliciteer naar een baan in de stad. Met ingang van het nieuwe schooljaar fiets ik 's morgens de andere kant op, naar Bergen op Zoom, waar de pas afgestudeerde Jopie Groffen (later Jopie Daalmans-Groffen) net als ik een klas krijgt op de Fatima-school.
1963 Er is een vacature in Hoogerheide: op de meisjes-ulo zoeken ze een docent.. Na zeven jaar keer ik terug op bekend terrein. Ik mag meteen tien van mijn Ossendrechtse leerlingen verwelkomen in de eerste klas. En dat voelt vertrouwd - voor beide partijen.
1985 Eenmalige uitgave van "Klassenboek". Ondertitel: Herinneringen uit de periode 1960-1985.
Auteurs: De meiden die in 1960 leerling waren van de vijfde klas van de Zr. Marie-Adolphineschool.
Oplage: 1 exemplaar.
Aanleiding voor deze speciale uitgave is mijn zilveren onderwijsjubileum, dat ik op Familyland vier met een reünie van mijn allereerste klas, die vijfde klas uit Ossendrecht bij wie ik begonnen ben met het vak te leren en van wie ik 25 jaar en honderden leerlingen later alle namen nog weet. "Klassenboek" bevat bijdragen van 30 vrouwen, is grotendeels handgeschreven en verlucht met talloze foto's, tekeningen, geboortekaartjes en kopieën uit allerlei schriftjes. Het ontroerende boek geeft een uniek tijdsbeeld van het leven in de Brabantse Zuidwesthoek in de zestiger en zeventiger jaren van de vorige eeuw. Slechts twee keer heeft het kostbare document mijn huis verlaten: uitgeleend onder zeer strikte voorwaarden, uiteraard aan meiden die mede-auteur waren.
Misschien ligt "Klassenboek" over een kwart eeuw ter inzage op een tentoonstelling in museum Den Aanwas…

Riet Hautvast-Daalmans

Reunie Maria Regina 2000

Foto gemaakt vóór bistro D'Ouwe Leeuw met o.a. geheel links Piet Karremans, derde van links Zuster Francisus. Riet staat in het midden met lichtgrijs kraagje en kijkt opzij.

Van vroeger en nu: Veugelen

door Corné Brugman

De lente hangt in de lucht. Ook bij mijn oude buurman zit het voorjaar tussen zijn oren.
Als ik mijn landelijke ochtendblad kom ruilen voor zijn regionale krant, tref ik hem in de schuur. Op de zolder. Druk zoekend naar spullen uit lang vervlogen tijden, zo blijkt.
"Ik oj opeens zin in gratis vlees, net as vroeger", verklaart hij zijn gedrag. Jan is op zoek naar spreeuwenpotten en ander vogelvangmateriaal. Verbaasd kijk ik hem aan. Gratis vlees? Vogels?
"Ja, ja, da's zeker! Vroeger zaten de mêêse nie zo te fêêpe over de natuur as nou, hé? Vroeger ojen we aaremoej en was de natuur een kedoowke van onzen Lieven Heer. 't Was toen pakke wa-da-ge vange kon. Wie veul kon vange, oj ook veul te êête. 't Was beter om de veugeltjes op te êête, dan-da ze in den tuin onze vruchten en groentes kwamen stêêle. Trouwens een döfke, zeker een vette koolduif is best lekker. Net as lijsters, mèèrels, kraoie, mussen en spreeuwe. Die leste soorte vingen we in een mussenpot of meej een spreeuwenpot.

Die hingen aan ons huiske en aan den stal. En nou ben ik die aan het zoeken, hé? Want ik wil weer net als vroeger gaan veugelen. Veugeltjes vangen beter gezêêd."
Met een rood en bezweet voorhoofd zet Jan zich op het bankje voor zijn huis. Om te rusten en om te praten. Hij vertelt honderduit. Over vroeger en hoe zijn vader samen met hem en zijn broer Frans het hele jaar door vogels ving. Om op te eten. Gekookt in de soep of gebraden.
"D'r hingen wel twintig mussen- en spreeuwenpotten aon onze muren. En altij was ik meej onzen Suus in de weer meej een kiep of 'n val. 't Was een sport tussen ons, wie dattur de meeste veugeltjes kon vange."
Vol vuur vertelt Jan hoe ze de mussenpotten en de spreeuwenpotten in de gaten hielden. Of ze bewoond werden en hoe vervolgens het broedstadium verliep. Het was een feest als er enkele legsels ongeveer gelijk volgroeid waren. Dan waren er soms wel vijftien jonge vogels tegelijk 'slachtrijp' en had het gezin een pan vlees te eten.
De 'val' blijkt de kippenren geweest te zijn. Over de ren spanden Jan en zijn broer diverse touwen, waarop ze groene twijgen legden, zodat het een schuilhut met een dicht groen dak leek. Daar bovenop strooiden ze broodresten en maïskolven, waarna ze geduldig zaten te wachten onder het groene dak tot er duiven of andere vogels kwamen foerage-

ren. Dan was het zaak om zo snel als je kon de niets vermoedende vogels te grijpen en ze door het dunne groene dak naar binnen te trekken, waar ze vervolgens vliegensvlug de nek omgedraaid werden, en de jacht voortging. Op een succesvolle dag vingen Jan en zijn broer Frans soms wel vijf tot tien vogels.

Meestal duiven, merels of spreeuwen.

"De kiep? Wat was dat?" vraag ik.
Jan wordt opnieuw jong. Ondanks zijn hoge leeftijd zie ik hem plots druk in de weer. Een grote kist wordt op zijn kop in de tuin geplaatst met een stok aan één zijde eronder om hem schuin omhoog te houden. Onder de kist strooit Jan handenvol kippenvoer en aan de stok bindt hij een lang touw.

"Nou motte we wachten", zegt Jan met ondeugende ogen. Ons geduld wordt beloond. Amper tien minuten later wagen twee tortelduiven zich bij het kippenvoer en trekt Jan met een ruk aan het touw. De 'kiep' klapt dicht en de duiven zijn gevangen.
Even vrees ik dierenleed te moeten gaan aanschouwen. Maar Jan laat lachend de duiven ontsnappen. Omdat ik getuige ben? Of omdat hij anno 2008 geen vogels meer de nek om durft te draaien? Ik vrees het eerste.
"Hoe maakte je moeder het *van onze Lieve Heer verkregen gratis vlees* klaar?" vraag ik.

"Een ogenblikske", zegt Jan en verdwijnt in zijn huisje. Amper een paar minuten later is hij terug met een oud schoolschrift. In ouderwets handschrift is met een kroontjespen de kookbeleving van zijn moeder neergependt. Allemaal recepten uit huiselijke kring anno 1934.

"Neem maar mee", zegt Jan, "dan kunde gij dat op 't gemak eens nalezen. Wie weet gade-gij dan ook wel veugelen in oe tuin de kommede tijd."
Zonder nog een woord te zeggen gaat Jan terug zijn schuur in. Op zoek naar mussen- en spreeuwpotten, vogelvangnetten en dergelijke. Heeft hij last van decorumverlies? Of is het kind in hem opnieuw wakker geworden? Ik neem me voor om hem in de gaten te houden. Ik moet er niet aan denken dat hij alle vogels die in zijn vangmaterialen terecht komen, gaat opeten. Of dat hij moeilijkheden krijgt met de politie of de dierenbescherming.
Terug thuis laat het verhaal van Jan me niet los. Ik maak een grote beker espresso en zet me aan de tafel. Met het oude schoolschrift. Bladerend kom ik allerlei recepten tegen, voorzien van opmerkelijke notities.
Ik lees "vandaog ebbe onze jong döfkes gevange. Ze zeeje dattut tortels waore. Maor buurman Janus kloeg dattum twee van zijn postduiven mist. Ik eb ze maor vlug gebraaje en gezeed dattut hele schone tortels ware."
Vervolgens luidt het recept: *De duifkes motte in boter bruin worre. Daarna uit den pan genome worre. Doe twee lepels bloem, een bietje boujon, peper en zout in den pan. Doet dan de duifkes en een grote kool in den pan meej*

wa spek d'r bovenop en laat 't nog een uurke of twee zachtjes koken.

Enkele bladzijden verder is het rijkere kost.
"Onze Jan ving vandaog drie vette koolduive"

Snij stukskes spek in repe en die motte dan braaje in 200 gram boter. Steek in alle koolduive drie gepelde sjalotten. Doe de koolduive in den pan en zorg dattut spek d'r neffe ligt. Braaj de duive aan alle kanten bruin en strooit'r wa peper en zout op. Na een kwartier 10 – 20 juinen d'r bovenop legge en twee uur laten stoven. Zonodig wa water of melk toevoegen. D'n saus mot mooi bruin worre."

Ik blader snel door. Ik zoek naar meer uitzonderlijke gerechten. Na enkele bladzijden kom ik er eentje tegen. "Onze jong ebbe wel 15 mèèrels en lijsters gevange en schoon van hun veren ontdaan. Ik zie nie welke veugeltjes lijsters of mèèrels zèèn. Ik maok er maor het beste van."

Ontdoe de veugels van hun ingewanden. Probeer ze te ontbenen en bindt dan de pootjes tegen hun lijfkes. Haal de kop er af of haal in ieder geval de ogen eruit. Maok van de ingewanden en de leverkes een puree meej een fijn zeefke. Doe de puree op ouwe broodkorste en bak ze bruin. Doe de lijsters en mèèrels een lapke spek om en prik da vast meej een stokske. Bak de veugeltjes in 10 minuten gaar en leg ze dan op een schaal meej de gepureerde broodkorste.

Het merendeel van de handgeschreven recepten gaat over spek en varkensvlees. Af en toe over kip. Ik zoek nog even verder en zie dan tot mijn verbazing een recept voor

zwanensoep.

"Onze Jan en Suus ebbe een zwaan gevange. 't Bjêêsje zat vastgevroze in de Kleine Meer. Ze ebbe d'n zwaan meej een stok doodgeslaoge en in een baolzak meej genome. Ik eb er preisoep van gekookt meej juin en veul peejen om den ranzige zwanensmaak te dempen. Gekookt gelijk kippesoep. Ze vonne het ammel lekker, veural omdattur veul vleesch in zat."

Bladerend zie ik geen andere vreemde vooroorlogse gerechten vermeld staan in het oude geschrift. Ik besluit het aan Jan terug te geven. Tot mijn schrik ontwaar ik aan de gevel van zijn huisje vijf spreeuwenpotten. En Jan zelf? Die zit onder de oude kastanjeboom op de grond. Voor hem ligt een lang touw dat leidt naar de 'kiep' die hij opgesteld heeft vlakbij zijn groentetuin. Lachend kijkt hij me aan. "Ja ja, ge ziet ut hé? Ik ben volop aan het veugelen geslagen. Meej een bietje geluk kan ik die verrekte koolduive vange, die ammel mijn groentes opvrete."

Zwijgend geef ik het receptenschrift aan Jan. Ik hoop dat hij snel terug tot bezinning komt.♣

INFORMATIE VOOR DE LEZER

"Tijding" is het periodiek van de heemkundekring "Het Zuidkwartier" en verschijnt 3x per jaar. Het Zuidkwartier betreft het gebied ten zuiden van Bergen op Zoom, omvattende de plaatsen Hoogerheide, Huijbergen, Ossendrecht, Putte en Woensdrecht.

Inlichtingen betreffende het lidmaatschap kunnen worden ingewonnen bij:
De heer J.Halters, Stenenhoef 2, 4641 CH Ossendrecht - tel. 0164 67 28 54 Tevens zijn losse nummers van "Tijding" bij hem verkrijgbaar.
De normale afleveringen kosten € 3,25 per stuk (van het lopende jaar € 4,00) Speciale uitgaven en dubbeltijdingen kosten € 4,00 per stuk. (Van het lopende jaar € 5,00) Gebruikte, in goede staat verkerende, Tijdingen kosten € 2,00 per stuk. De contributie bedraagt vanaf 1-1-2006: € 16,00 per jaar, per gezin. Leden woonachtig buiten de gemeente Woensdrecht wordt € 7,00 extra aan portokosten in rekening gebracht. Voor België € 9,00.
Nieuwe leden kunnen zich ook opgeven door middel van storting van de jaarcontributie op gironummer 276.04.67 ten name van penningmeester Heemkundekring "Het Zuidkwartier", Lorentzstraat 7, 4631 HC Hoogerheide.

Nadruk van, of overname uit "Tijding" van een artikel of gedeelte(n) daarvan in welke vorm dan ook, is zonder toestemming van het bestuur en de schrijvers van de artikelen niet toegestaan. De heemkundekring "Het Zuidkwartier" aanvaardt geen enkele verantwoording aangaande de stijl of de juistheid der artikelen, doch laat deze geheel voor rekening van de ondertekenaars.

Vormgeving Tijding: Maria Rosskamp
Gedrukt door Sprintcopy Bergen op Zoom

BESTUUR HEEMKUNDEKRING "HET ZUIDKWARTIER"

Voorzitter:
de heer D. Verbeek, tel. 0164 61 61 96
Matthias Wolffstraat 10, 4631 KD Hoogerheide
Secretaris/ websitebeheerder:
De heer A.M. Prop
Hugo de Grootstraat 5, 4631 GJ Hoogerheide
tel. 0164 61 05 23
Penningmeester:
de heer H. Cortie
Lorentzstraat 7, 4631 HC Hoogerheide
Tel. 0164 61 27 96
Adviseur:
de heer L. van Hoek, tel. 06 - 55 15 28 68
Nijverheidsstraat 5, 4631 KS Hoogerheide

Bestuursleden:
de heer A.J. Dobbelaar, tel. 0164 61 31 73
Matthias Wolffstraat 14, 4631 KD Hoogerheide

de heer C. van Beeck
Keizerstraat 44, 4645 GR Putte
Tel. 0164 60 38 04

de heer C. Cleeren, tel 0164 60 35 33
Past. Dierckxstraat 17, 4645 EK Putte

de heer P. de Dooij, tel. 0164 61 23 16
Dorpsstraat 73, 4634 TN Woensdrecht

de heer J.Halters, tel. 0164 67 28 54
Stenenhoef 2, 4641 CH Ossendrecht

CONTACTADRESSEN WERKGROEPEN
www.hkk-zuidkwartier.nl

Heemschut:
de heer J.van Elzakker, tel. 0164 61 22 24
Verlengde Duinstraat 2, 4631 HS Hoogerheide
't Kwartier:
de heer J. Wils, tel. 0164 61 24 47
Prins Hendrikstraat 35, 4631 KB Hoogerheide
Kruidentuin:
de heer P. de Dooij, tel. 0164 61 23 16
Dorpsstraat 73, 4634 TN Woensdrecht
Museum:
mevr. F.Stoutjesdijk-Jansen, Aanwas 40,
4641 JJ Ossendrecht, tel. 0164 67 25 63
Evenementen/Distributie /Documentatie/
Redactieraad:
kopij inleveren bij de heer J.Halters,
Stenenhoef 2, 4641 CH Ossendrecht
tel. 0164 67 28 54
Archeologie:
mevr. K. Sion (secretariaat), tel 0164 67 26 78
Eikenlaan 3, 4641 GB Ossendrecht
Fotografie:
de heer B. Ars, tel. 0164 61 37 69
Meulenblock 18, 4631 ZZ Hoogerheide
Genealogie:
de heer C. Cleeren, tel 0164 60 35 33
Past. Dierckxstraat 17, 4645 EK Putte
Oude handwerktechnieken:
mevr. V. Suykerbuyk-van Agtmaal, Wouwbaan 9
4631 KJ Hoogerheide, tel. 0164 61 25 36
Oude talen, gezegden, spreuken enz.:
de heer J. Luysterburg, tel. 0164 61 31 17
De Acacia 33, 4631 DB Hoogerheide
Toponymie: ad hoc

Op de kaft een fragment van de KG 43: ets, oud ingekleurd; historiekaart van West-Brabant en Zeeland met de oorlogshandelingen van 1631. Kaart: collectie Regionaal Historisch Centrum Bergen op Zoom

Sgrauen
Euersdyck
Bisclinge
Sluijs
Crunynghe
LAENT
Sluijs
Onse Vrauwe poelder
Vininghen
Oydekenskerc
DEN BROVWER
Grawege
Worde
PARS
Bakendorp
Barlande
Valkenisse
DEN
Stiwesant
Ooßennesse
Heynsdyck
Niev Lans Polder
Zaute Polder
Maria Poldre
Zandenhoff
Riet lant
Hier Woordt de Vlo
oet Bevoechten Van
eenige H. Sta' Sch
HOONT
Houtenesse
Campen
Platten
dijck
Heynsdyck
Aendyck
Auetoet
Speelmans Polder
Poelder van Namen
Grouwe dijck
Bou
Ravers berch
deloos
dijck
Oots Voegel
West Voegel
S Pauwels
Fort Roou
Zantberge
Lams weerde
HVLS TER
Ver dronc
Groeuwe
Landt
Poult Vliet
Den
AMBA
Rape
Dullart
CHT
HVLST
Santberch
Redoet
Moer Vaert
Nassou
Beoostenblyde
Spinola
Decleynge
Absdale
Slans stenc
Steenschen dijck
Duuecot
Foert
Voer houte
La Parma
S. Gilles
Sluijs
Steken
Twee Brabansche